

RÁNKI GYÖRGY

A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben

A XIX. század derekától mind világosabban érezhető volt, hogy a közös vámterület keretében egyre jobban kiéleződik a fejlődésbeli különbség az osztrák, illetőleg a magyar területek között. A Monarchia nyugati tartományaiban kibontakozó ipari forradalom gyors ütemben bővítette a korábban céhes ipari vállalatokat vagy manufaktúrákat, s a gőzgép elterjedése nemcsak a vállalatok technikáját, termelési folyamatát forradalmasította, de a vállalatok méreteit is rohamosan tágította. Magyarországon viszont ez a folyamat sokkal ellentétesebben érvényesült. Az osztrák nagyipar versenye egyfelől bomlasztóan hatott a meglevő magyar kisiparra, a magasabb technikán alapuló tömegtermelés alacsonyabb árai a magyar piacon is mindinkább a gyáripar térhódítását segítették elő, másfelől azonban, mivel jórészt gátlólag hatottak a hazai gyáripar kialakulására, szükségszerűen a kisipar konzerválódását is előmozdították. A magyar kapitalista fejlődés sajátos tényezői a kisárutermelés konzerválása irányában hatottak. Hiszen a textilipartól a gépiparig, a vasipartól a mezőgazdasági szesz-főzdekig a XIX. század harmadik negyedének legfontosabb jellemzője, hogy a magyar ipar képtelen túljutni a kisárutermelés színvonalán.¹ Bár a közlekedés viszonylag gyors ütemű kiépítése évek alatt bekapcsolta az ország legelhagyottabb vidékeit is a gazdasági élet egészének vérkeringésébe, s ezzel hamar teljessé vált az egységes belső piac kialakulásának folyamata, a helyi piacok ellátásában a kisárutermelés döntő szerepe mégis hosszú ideig fennmaradt. Az ipari kisárutermelés részben a nagybirtok függvénye volt, annak gazdasági mechanizmusához kapcsolódott. A nagybirtokrendszer a maga konzerváló hatásával ugyanis nemcsak a falusi kézműipart állította szolgálatába, de a belső piac korlátozásával, a maga körül kialakított alacsony fogyasztási igénnyel eleve táplálójává válhatott a kisipari termelési formáknak.

Ezek a termelési formák ugyanebben az időben jórészt szintén belső változáson mennek keresztül. A gyáripar fejlődése, ha ahhoz nem is bírt elegendő erővel, hogy a kisárutermelés helyébe lépjen, mind teljesebben alakította át azt, s a feudalizmusra jellemző, rendelésre dolgozó kézműiparból piacra termelő kisárutermelő üzemeknek teremtett helyet. Ha hitelt adhatunk a kisiparosok létszámára vonatkozó első — meglehetősen pontatlan — adatoknak, úgy 1852-ben 227 229 volt az önálló iparosok száma, és ez a szám 1870-ben 291 091-re, 1880-

¹ A kérdést a nagyipari fejlődés szempontjából elemzi *Sándor Vilmos*: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900 (Bpest. 1954) c. munkája.

ban pedig 387 636-ra emelkedett.² Tekintettel arra, hogy ezzel szemben 1880-ban kb. 400 000 munkás volt, kiknek háromnegyedrészé szintén a kisiparban dolgozott, képet nyerhetünk a kisipar szerepéről. Tehát mintegy 6—700 000 ember (önálló és munkás) dolgozott a kisiparban, s 110 000 a nagyiparban.

A 80-as évek a gazdasági fejlődés színvonalát illetően nem okoztak lényeges változást az ország iparában. Az évtized első évtizedeiben még a 70-es évek válságát követő dekonjunktúra uralkodott, az elhúzódó agrárválság sem mozdította elő a belső piac növelését, néhány évi nem túl erős konjunktúra után ismét válságjelenségek mutatkoztak. Nem csoda ezek után, ha az 1890-es népszámlálás létszámban nem utal lényeges gyarapodásra; a magyarországi ipari népességben 353 000 önálló iparost írtak össze. Tekintettel arra, hogy ezek közül a nagyipari vállalatok száma alig haladta meg az ezret — jórészt azonosnak kell vennünk a kisiparosok létszámával.

Igen nehéz lenne kideríteni, hogy ténylegesen csökkent-e 1880 és 1890 között a kisiparosok száma, vagy pedig a 80-as adat pontatlansága nyert-e a megbízhatóbb 90-es népszámlálás által korrigálást. Elméletileg mindkét eset lehetséges, hiszen az ipari forradalom terjedése hazánkban, s méginkább az osztrák területeken előidézhetett bizonyos visszaesést akkor is, ha a nagyipar belső kibontakozása szükségszerűen maga is hozzájárult a kisipar fenntartásához, sőt, terjedéséhez.³

Kétségtelen vannak adataink, hogy ezekben az években számos régi áru-termelő kézműves ipar, mely sokkal inkább a kapitalizmusba való átmenet, semmint a kapitalista fejlődés eredménye volt, tönkrement. A timár- és takácsmesterség a beözönlő osztrák bőr- és textilárukkal szemben alig tudott helytállni, még akkor sem, ha háziipar formájában a falusi textilipar még mindig továbbélt. De a XIX. század kisvárosainak jellegzetes mesterségei (gombkötő, késgyártó, szappanfőző) is rohamosan hanyatlottak. Ezzel szemben áll a városi lakosság növekedése: Budapest 1880-tól 90-ig 130 000 fővel, az összes városok lakossága pedig 300 000-rel növekedett. Tehát a kapitalizmus kibontakozásával a kisipar fejlesztése irányában ható egyik tényező feltétlen adva volt. A városi lakosság növekedése ugyanis szükségszerűen maga után vonja az élmezőny kisipar

² Ezek a számok a gyárosokat is tartalmazzák, ami azonban maximálisan 1/2 százalékk erejéig módosíthatja a képet. Az első adatok az iparosnépességre és ipari munkásságra vonatkozóan rendkívül pontatlanok. *Konek Sándor*: Magyar Birodalom statisztikai kézikönyve. Bpest. 1878. 336. l., tartalmazza az 1857- és 1870-es adatokat. 1880-ban mi a népszámlálás adatait használtuk, bár ennek az 1884-es iparstatisztika adatai ellentmondanak. Ez 278 000, illetve 258 000 főre teszi az iparosok létszámát. (Ezt idézi *Lackó Miklós* is [Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867—1949. Bpest. 1961, 42. l.]) De az 1880-as népszámlálás, illetve az 1884-es iparstatisztika adatai közötti eltérés nem tényleges csökkenésből, hanem a felvételi szempontok különbözőségéből ered. Az iparstatisztika csak a tulajdonképpeni ipart vette figyelembe; bár elméletileg ez a felvétel tisztább, mégis a népszámlálás adatait vesszük figyelembe, tekintettel arra, hogy az összehasonlíthatóságot ez biztosítja.

³ *Lackó Miklós*: i. m. 42. l. helyesen szögezte ezt le, jóllehet anyagszerű bizonyítása nem meggyőző. Egyrészt következtetéseit a 84-es iparstatisztika és a 90-es népszámlálás adataiból vonja le, ilyen közeledő két különböző statisztikai felvétel azonban nem bizonyíthat. Egyébként az 1884-esről a Statisztikai Hivatal is megállapította: „A lakosságnak csak egy részére terjedt ki, és így megtörténhetett, ami a népszámlálásnál nem fordulhat elő, hogy a felvételnél eljárt hatóságok több iparost nem vettek számba.” Másrészt nem a kisipar abszolút pusztulását kell figyelniünk, hiszen a társadalmi munkamegosztás terjedése folytán állandó átáramlás mutatkozik a mezőgazdaságból az iparba, s a lakosság viszonylagos gyors gyarapodása folytán szükség-szerű a kisipar számbeli gyarapodása is. A kisipar helyzetének tényleges megítéléséhez tehát — nézetünk szerint — a kisiparosság viszonylagos részesedését kell figyelembe venni a lakosság egészében, valamint a kis- és nagyipar arányát kell nyomon kísérni.

terjedését, a ruházati kisipar bővülését; bizonyos strukturális átalakulással a szolgáltató ipar irányába létrehozza az építőipart, ennek kihatásával az építkezésekkel kapcsolatos vasipari ágazatokra. A nagyipar, elsősorban a vas- és gépiparban, mintegy kiegészítő bedolgozó ágazatként szintén létrehoz számos kisipari ágazatot, s ezt tekinthetjük a kisipar másik életető forrásának, bár ennek hatása 1880 és 1890 között még alig jelentkezhett.

Az 1890-től az első világháborúig terjedő közel negyedszázad az ipar igazi kibontakozásának, rohamos terjeszkedésének időszaka. Ez a negyedszázad a magyar kapitalizmus leggyorsabb fejlődésének időszaka is. Így — tekintettel arra, hogy statisztikai anyagaink révén ettől az időtől tudjuk részletesen végigkísérni a kisipar fejlődését — alapjában nem követünk el hibát, ha 1890-et vesszük a magyar kisipar nemzetgazdasági szerepével foglalkozó cikkeink kiindulópontjának. Erre az időre véleményünk szerint ugyanis már nagyjából végbement a régi kézművesipar felbomlása, kialakult a kapitalista ipar a maga nagyipari formáival s szélesebb mértékű kisárutermelő bázisával. A kapitalista viszonyokhoz alkalmazkodó magyarországi felfejlődésnek időszaka kétségtelenül a 90-es évekre esik. Itt azonban mindenekelőtt avval a hamis beállítással vagy tévhitel kell szembezállnunk, amely a 90-es éveket a magyar kisipar robbanásszerű kibontakozása időszakának tekinti. Ez a felfogás adatszerűen Laky Dezső két munkájából⁴ származik, mely szerint a tulajdonképpeni iparvállalatok száma 1890 és 1900 között 293 135-ről 426 090-re, azaz 45,3%-kal emelkedett.⁵ Adatait átvette Lackó Miklós⁶ és részben Sándor Vilmos is⁷. Az utóbbi ugyan nem értékelte a kisipar fejlődését, átsiklott a probléma felett, Lackó viszont határozottan rendkívül gyors kisipari fejlődésről beszél. Valójában azonban itt mindenekelőtt rendkívül súlyos statisztikai tévedésről van szó. A modern polgári foglalkozásstatisztika Magyarországon a századfordulóra alakult ki. Ez 14 csoportba sorolta a tulajdonképpeni ipart, elválasztva tőle egyfelől a bányászatot, másfelől a vándor- és háziipart. A 90-es népszámlálás viszont ettől eltérő módon készült. A tulajdonképpeni ipart 21 csoportba sorolták, s ettől elválasztva tették közzé az ún. személyes szolgálati és élvezeti ipart. 1900-ban a korábban külön kezelt személyes szolgálati és élvezeti ipar megszűnt, jórészt beleolvadt a tulajdonképpeni iparba, részben annak külön (XIII. Szállodás és vendéglős ipar) iparcsoportját képezte, részben a ruházati iparba nyert besorolást (mosás, varrás, borbély), egy kisebb részét viszont a közlekedéshez sorolták. Nem tudni, mi okból, Laky Dezső, aki a magyar polgári statisztika egyik kiváló ismerője volt — ezt a változást nem vette figyelembe, s nyomában a munkáira támaszkodó újabb feldolgozások sem.

Ha ezt a statisztikai tévedést kiküszöböljük, a növekedés már mérsékeltebbnek tűnik. Ugyanis ebben az esetben 1890-ben nem 293 000 ipari vállalattal kell számolnunk, mint ezt Laky, s őt követően Lackó is állítja, hanem kereken 352 000-rel. (A személyes szolgálati és élvezeti iparból 35 257 a ruházati iparhoz, 24 839 a vendéglátó iparhoz tartozik; eltekintünk attól a 12 302 főtől, mely a közlekedéshez [fuvaros, bérkocsis] nyert 1900-ban besorolást).⁸ A kisipari vállala-

⁴ *Laky Dezső*: Budapest Székesfőváros népességének fejlődése 1900-tól 1920-ig. Bpest. 1927 és *Laky Dezső*: Az iparosok szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bpest. 1930.

⁵ *Laky D.*: Budapest, 78. l., ill. Az iparosok 65. és 76. l.

⁶ *Lackó Miklós*: i. m. 70. l.

⁷ *Sándor Vilmos*: Nagyipari fejlődés Magyarországon. 515. l.

⁸ 1890. évi népszámlálás, II. 532. l. — A tulajdonképpeni iparban 292 001 kisipari (20 munkáson aluli) vállalatot tartottak nyilván; ehhez adtuk hozzá az élvezeti és szolgáltató ipar

latok száma tehát nem 45%-kal, hanem csak valamivel több mint 20%-kal növekedett. A kisiparban alkalmazott munkáslétszám 1890-ben 280 000 főre tehető,⁹ 1900-ban viszont 334 000-re emelkedett. Nagyjából tehát a kisiparosság és kisipari munkásság létszáma azonos mértékben emelkedett, sőt a kisiparosság valamivel jobban; leggyorsabb volt viszont a gyáripar felvevőképessége, több mint 100 000 fő, bár a kisipar egészében még mindig több munkaerőt szivott fel mint a gyáripar.¹⁰

Ennek a folyamatnak gazdasági mutatóit csak akkor tudjuk kitapintani, ha a statisztikai adatokat megkíséreljük részleteikben elemezni. Mindenekelőtt az a tény keltheti fel figyelmünket, hogy a múlt század utolsó évtizedében az önálló, segéd nélkül dolgozó kisiparosok száma gyarapodott leginkább; viszonylagos részesedésük is növekedett, mindenekelőtt Budapesten. 1890-ben az ipari vállalatok 36,6, a századforduló elején 59,6%-át tették ki.¹¹ Budapesten 10 év alatt 5000 önálló segéd nélküli kisiparos szerzett új műhelyt, illetve kapott új iparjogosítványt. De a századforduló körüli 19 300 önálló alkalmazottat nem tartó budapesti kisiparosból 15 530 szabó volt, további közel 1000 főt a szálloda- és vendéglátóipar jelentett, tehát a többi iparágban ezeknek a száma jelentékeltelen.

A budapesti kisiparosság számbeli gyarapodását így legtisztábban a kapitalizmus gyors kibontakozásával hozhatjuk kapcsolatba. A főváros népessége 210 000 fővel gyarapodott, s a gyorsan bővülő városi népesség nyilván az ún. szolgáltató iparok rohamos kiterjedését igényelte. A ruházati ipar, mely ebben az időben magában foglalta a szabót, a cipészt és a csizmadiát, a szűcsöt, a borbélyt, a tisztítót, varrónót, kalapost — s amely 1900-ban a vállalatok 60%-át tette ki —, a vendéglő ipar, majd az építőipar — a 90-es években rohamosan épült Budapest —, az élelmiszeripar voltak a legjelentősebbek. Jóllehet Budapesten már a századfordulón túlhaladta a nagyipari munkáslétszám a kisiparit — 65 396 nagyipari munkás mellett 35 279 munkás dolgozott a kisiparban.¹² A kisiparosokat is tartalmazó népességi létszám, mely szintén valamelyest túlhaladta a nagyipari munkásokat, a következő lapon közölt táblázatban van kimutatva.

A 90-es években tehát a kisiparnak olyan fejlődési folyamatával állunk szemben, melyre nem ad kielégítő magyarázatot, ha rámutatunk a kapitalizmus fejlődésének sokoldalúságára, a nagyipar és kisipar egymást kizáró ellentétére, illetve kölcsönös feltételezettségére, a kapitalista fejlődés hatásának dialektikus egységére. A kisipar visszaszorítása a nagyipar által, ugyanakkor bizonyos fokú újrateremtődése éppen a nagyipar közvetlen vagy közvetett — a városfejlődés,

ből származó 60 106 önálló vállalkozót, mivel itt vállalati statisztikával nem rendelkezünk.
⁹ Természetesen az a statisztikai hiba, melyre Lakynál utaltunk, itt is jelentkezik (uo. 90. l.). Mi ez alkalommal is figyelembe vettük az ún. szolgáltató ipar és élvezeti ipar segéd-személyzetét (levonva azokat az ágazatokat, melyek a közlekedéshez sorolhatók). Sajnos, nem állnak rendelkezésünkre adatok az iparvállalatok megoszlása vonatkozásában ebben az iparágban. Azonban a nagyipart itt teljesen jelentéktelennek tekinthetjük, hiszen az idesorolt ruházati iparágazatok kizárólag kisipari jellegűek, és a szálloda- és vendéglátóiparban még 1900-ban is csak 6639 ember dolgozott 20 munkásnál többet foglalkoztató üzemben. Ennek 1890-ben a felét vettük figyelembe, és így a nagyipari munkáslétszámot kerekén 106 000 főre tehetjük (bányászat nélkül), továbbá 40 000 munkanélküli ipari munkással lehet számolnunk. Uo. 107. 121, 532, 533. l.

¹⁰ Lackó Miklós: i. m. 70. l. idevonatkozó adata szintén téves.

¹¹ A növekedés arányait nyilván megváltoztatná, ha 1890-re rendelkezniénk a szolgáltató iparba sorolt vállalatok nagyságára vonatkozó adatokkal.

¹² Szálloda- és vendéglátó ipar nélkül.

	Kisipari	Nagyipari	Kisiparos létszám	Kisipari munkások aránya az összmunkás- ságban %	Nagyipari munkások aránya a kisipari népességben %
	munkáslétszám				
	1900-ban				
Magyarország.....	333 998	212 097	348 693	61,2	31,2
Budapest	41 908	68 502	30 778	38,0	94,2
Vidék.....	291 952	143 595	317 915	67,0	23,5 ¹³

az ipari proletariátus növekedése — szükségletei révén, ez az ellentétes folyamat' melyet a koncentráció speciális körforgásának is tekinthetünk, ugyanis egy meghatározott — bár természetesen viszonylag tág határok között mozgó — arányt feltételez, melyben bizonyos fejlődési periódusokban — s ezt a periódus-egységet ciklusnak tekinthetjük — a kapitalizmus uralkodó tendenciájának kell érvényesülnie. Mivel magyarázható, hogy ez rendkívül korlátozottan történt meg a 90-es években? Úgy véljük, a probléma gyökereit a magyar kapitalista fejlődés, így az iparfejlődés sajátosságaiban kell keresnünk.¹⁴

A XIX. század utolsó harmadában gyors ütemben kapitalizálódott a magyar gazdaság. Jellegzetes mozzanatai: a modern közlekedési és szállítási hálózat kiépülése, a belső piac egységének, de evvel egyidőben a helyi piacok rendszerének kialakulása, erős urbanizálódás, viszonylag fejlett tőkés hitelszervezet, a mezőgazdasági termelés fellendülése. A kapitalista fejlődés tehát mind teljesebben áthatotta, lendületbe hozta a magyarországi gazdasági életet, jóllehet a fejlődés torz vonásai következtében a nagyipar fejlődése — mely ebben az időszakban általában a kapitalizálódás legáltalánosabb mutatója — messze elmaradt a fejlődés más területei mögött. A kapitalista fejlődés porosz útja, a mezőgazdaságban a nagybirtok uralkodó szerepe, a tömegek alacsony életszínvonala, a paraszti termelőerők elmaradottsága révén ugyan korlátozóan hatott a belső piacra, de a belső piac, az ipar és mezőgazdaság jórészt teljes különválásával mégis megteremtődött, igényeivel, szükségleteivel mind erősebben jelentkezett. Az osztrák nagyipar ezt a piacot igekezett mind teljesebben saját piacává tenni, de ez a belső piac számos olyan sajátos igényt is támasztott, melynek kielégítésére a nagyipar, a termelőerők korabeli fejlettségét, alkalmazkodó képességét tekintve, nem tudott berendezkedni, s különösen nem, ha ez a nagyipar ezt a piacot eleve mint exportpiacot fogta fel, s így speciálisan helyi szükségletek kielégítésére nem volt képes, s a nagy távolság stb. versenyt csökkentő hatása érvényesült. Ilymódon mind az urbanizálódás, mind a mezőgazdasági termelőerők fejlődése, város és falu különválása nemcsak az osztrák nagyipar számára teremtett piacot, de megteremtette az előfeltételeit a kisipar gyors behatolásának. A szolgáltató iparok, az építőipar, a javítóiparok fejlődésének lehetőségei tehát adva voltak. Ha városiasodás volt — a városokban a kézművesség a lét szükséges alkateleme¹⁵ —, ha a parasztnem saját maga állította elő iparcikkeit (a régi mezőgazdaságtól való elszakadás

¹³ *Laky Dezső*: Budapest székesfőváros népességének fejlődése 1900-tól 1920-ig, 113. l. — Bányászat nélkül, vendéglátóiparral.

¹⁴ A kérdésre általánosságban lásd *Sándor Vilmos* rendkívül alapos munkáját: Nagyipari fejlődés Magyarországon. — Sajnos, a szerző figyelmét a nagyipar fejlődésére koncentrálni, teljesen elsziklott a kisipari fejlődés e rendkívül fontos sajátossága felett.

¹⁵ *Lenin*: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bpest. 1949. 329. l.

legbiztosabb jele), úgy a szabóra, varrónőre, cipészre szükség volt, mége akkor is, ha textil- és bőrárakat importáltak, s az osztrák nagyipar állította elő zeket. Az élelmiszeripar terén szintén a városiasodás termelte legjobban ki az gényeket de a falun is kialakult már egy olyan fejlett munkamegosztás, hogy minden községben helye lehetett a mézárósnak, a péknek stb. Egyébként is az élelmiszeripar volt az a terület, ahol a fejlődés jórészt a legarányosabb volt, hiszen itt a nagyipari fejlődés sem maradt el. A szálloda- és vendéglátóipar fejlődése jórészt szintén hasonló vágányokon haladt. 1890 és 1900 között, részben a városfejlődés, részben a falu építkezési stílusának átalakulása, viszonylag nagyszámú új lakóházépítkezés az építőipar iránt támasztott keresletet, melynek kielégítését még városban is erősen a kisipar látta el — az építőipar munkafolyamataiban egészen a XX. század 50-es éveigi kisipari jellegű maradt Magyarországon, s jórészt ilyenek volt tekinthető munkaerőkoncentráció tekintetében is —, a falun pedig kizárólag. Itt a fejlődés elsősorban állandó építőipari önálló iparosgárda kialakulásában állapítható meg. Részben az építkezések hatottak kedvezően a vas- és gépiparban a kisiparosság fejlődésére, hiszen a házakkal kapcsolatos számos szerelő, majd később javító szolgálat kizárólag erre épült. De a vidéken is szélesült a vas- és gépipari kisiparos- és munkásréteg, mely most már nem merült ki a továbbra is igen fontos, szinte minden faluban nélkülözhetetlen kovácsokkal, de bővült uradalmakban alkalmazott, mezőgazdasági gépek megjavítását vállaló szakmunkásokkal, a vasút néhány javító munkásával stb. Végül nem kétséges, hogy különösen a gépiparban a kisipar elég szervesen kapcsolódott a nagyiparhoz.

Mindebből tehát arra kell következtetnünk, hogy a kisipar fejlődésében mennyiségi szempontból semmi természetellenest nem fedeztünk fel a XIX. század utolsó évtizedeiben. Jóllehet ha Magyarországon ebben az időben fejlettebb nagyipar van, akkor jónéhány nem teljesen speciális kisipari területről kizorítható volna a kisárutermelő iparost, — egészében azonban a kisipar terjeszkedése azokon a területeken érvényesült, melyek a kor termelőeszközei mellett sajátosan kisipari jellegűek voltak. A kisiparosság számbeli gyarapodása tehát teljesen megfelelt az ország kapitalista fejlődése követelményeinek, s az a torz arány, mely a kisipari és nagyipari munkásság gyarapodásában mutatkozott, elsősorban a nagyipar rendkívül gyenge fejlődésének volt a következménye. Pontosabban kell tehát fogalmaznunk azon tételünket, mely szerint Magyarországnak — jórészt az erős feudális maradványokból s a Monarchián belüli egyoldalú ipari fejlődésből származó — gazdasági elmaradottsága a kisipar erős súlyában is jelentkezik. Nem arról van ugyanis szó, hogy a magyar kapitalizmus fejlődésbeli sajátossága az ipari termelőerők fejlődését a kisipar irányába módosította, vagy azon a szinten megrekesztette volna. Illetőleg csak részben erről van szó. Sokkal inkább arról, hogy ezek a körülmények a kisipar fejlődését kisebb mértékben tudták akadályozni; feltehetőleg részben itt is megtették,¹⁶ hiszen fejlettebb társadalmi munkamegosztás, fejlettebb belső piac a kisipar számára is növelte volna a keresletet, a nagyipar mellett is. Így a kisipar viszonylag egészséges, teljesebb fejlődése mellett a nagyipar kínosabb kialakulási

¹⁶ Ha a lakosság ellátását szolgáló iparosok arányát az összlakossághoz viszonyítjuk, így ez világosan kiderül. Pl. Ausztriában minden 386, Németországban minden 241, Magyarországon minden 1295 lakosra jutott egy pék. *Mattekovits Sándor*: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor. Bpest. 1898. II. 184. l. — Ausztriában háromszor annyi iparos volt, mint Magyarországon, tehát míg a lakosság aránya 42,00 : 58,00, addig, az ipari lakosságé 25,02 : 74,98 Ausztria javára. Uo. 82—83. l.

folyamata, a munkaerő iránti keresletet rendkívül korlátozó belső szerkezeti torzulása sokkal élesebben tűnik szemünkbe. Ha a kapitalista fejlődés folyamatát csak a nagyiparban vizsgáljuk, úgy a kisipar számaiból, a fejlett országokhoz viszonyítva túl nagy nemzetgazdasági jelentőségéből tévesen arra a következtetésre juthatunk, mintha a kisipar fejlődése a nagyipar rovására történt volna.¹⁷ Ha viszont a kisipar fejlődési folyamatát is behatóbb vizsgálat alá vetjük, világossá válik, hogy a kisipari fejlődés csak részben van kapcsolatban a nagyipar elmaradottságával.

Állításainkat a következő adatokkal tudjuk igazolni.

A kisipar szerepe világosan kitűnik már akkor is, ha a kisiparosok, illetve a kisipari és nagyipari munkások számát iparáganként állítjuk szembe egymással:

	Önálló ¹⁸		Kisipari	A+B összesen	Nagyipari munkás
	munkás				
	A	B			
Vas- és fémipar	38 932	36 824		75 756	34 172
Gépipar	15 988	11 668		27 656	38 973
Kő-, agyag-, üvegipar	5 678	14 321		19 999	18 908
Faipar	25 370	28 502		53 872	21 195
Bőripar	5 341	5 437		10 778	3 766
Textilipar	11 224	8 002		19 226	11 622
Ruházati ipar	151 276	90 993		242 269	3 451
Papíripar	731	1 530		2 261	4 732
Élelmiszeripar	32 741	53 608		86 349	43 440
Vegyészeti ipar	1 314	2 457		3 771	9 220
Építőipar	28 261	23 952		52 213	9 997
Nyomdaipar	1 723	5 131		6 854	7 291
	318 579	282 425		601 004	206 767

Négy iparágban a nagyipari munkások létszáma messze túlhaladja a kisiparban foglalkoztatottak (önálló és munkás) együttes számát, mégpedig a gépiparban, a papíriparban, a vegyészeti iparban és valamelyest a nyomdaiparban. A ruházati ipart — ahol a kisiparban közel negyedmillió, a nagyiparban harmadfelezer ember dolgozott — most figyelmen kívül hagyva, az építőipar kerekén 5 : 1, a bőripar 3 : 1, a faipar 2,5 : 1, a vasipar 2,2 : 1, az élelmiszeripar 2 : 1 arányában a nagyobb a kisipar részesedése a foglalkoztatottakat illetően a nagyiparral szemben. Ha azonban ezeket az iparágakat szakmákra bontjuk, úgy kitűnik, hogy olyan jellegzetes szakmák idézik elő a kisiparosok vagy a kisiparban foglalkoztatottak túlsúlyát, melyek nincsenek, vagy csak kevésbé vannak kapcsolatban a nagyipar elmaradottságával. A vas- és fémipar 38 932 önnállója között 26 356 kovács, 4998 lakatos, 3077 gépész és 2657 bádogos

¹⁷ Természetesen nem akarjuk azt állítani, hogy a kisipar és nagyipar fejlődése szerves egységet kell alkosson, s valamiféle termelői érdekazonosság uralkodik közöttük. A modern gyáripár fejlődése vonzza, de rombolja is a kisipart. A termelés koncentrációjának folyamata nyilván az utóbbi tendenciát erősíti anélkül, hogy az előbbit bármikor is teljesen kiküszöbölne.

¹⁸ Az ipari önállók száma mindig jóval alatta marad az iparvállalatok számának. Részben, mivel a vállalatok tulajdonosai között jogi személyek is voltak, részben mivel a tulajdonos külföldön élt, végül nagy számban azért is, mivel sok esetben a vállalat tulajdonosának más főfoglalkozása volt. Az adatokra lásd az 1910. évi népszámlálás, III. rész. Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat, 52. köt. 6—18. l.

volt. A munkások között is elsősorban ezek az iparágak dominálnak: 24 777 kovács-, 2046 gépész-, 14 823 lakatos-, 2657 bádogosmunkás, kiknek zöme kimondottan a kis munkahelyeken dolgozik, ugyanakkor a vasgyártásban dolgozó 23 688 munkás kimondottan nagyüzemi, hasonlóan az 1363 munkás az arany- és ezüstgyártásban, valamint a 2440 munkás a rézműves iparban is. A gépgyártásban az önállók zöme két szakmához kapcsolódik: a kocsigyártáshoz (13 485 fő) és az órás (órajavitó) iparhoz (1580 fő); a kisipari munkásság is csak erre a két szakmára épül (kocsigyártás 8871 és órás 1381 fő). Az építőanyagiparban a fazekasiparban találjuk az önállók 50%-át. A faiparban 17 585 önálló asztalos mellett a hordógyártás (3881), az esztergályos és kosárfonóipar a kisipar táptalaja, a munkások is elsősorban ezekben az iparokban dolgoznak (28 739 asztalos, 3881 hordóipari), míg a fűrészárugyártás (15 594) jellegzetesen nagyipar. A bőriparban a szíjgyártás a leginkább kisipari; bőrdíszmű- és bőröndösipar szintén, de ezek az ipari népességben nem képviselnek számottevő réteget. A ruházati iparban 33 199 szabó, 4436 szűcs, 57 800 cipész, 7834 borbély és mosás-vasalás 24 198.¹⁹ Az élelmiszeriparban 12 472 önálló volt a malomiparban, 4749 a sütőiparban, 11 889 a hentesiparban. Végül az építőiparban az ács és kőműves (mindkettő 10 000 fölött) kisiparosok domináltak. Összefoglalóan tehát a századforduló körüli kisipar gyors fejlődése elsősorban a magyar kapitalizmus gyorsuló kibontakozásának kifejezője, s csak részben tekinthető alacsony színvonalra eredményének. Kétségtelen; magasan fejlett, jól szervezett nagyipar a felsorolt legjelentősebb kisipari ágazatok közül egynéhányat kiszoríthatott volna. Ha a munkafolyamat szempontjából nem is, a munkaerőkoncentráció szempontjából a városi építőipar már erősebben nagyiparrá válhatott volna. A gépgyártásban ugyan a kisiparosoknak így sem volt túl nagy szerepük, de a kocsigyártást nagyüzemi alapon kétségtelenül meg lehetett volna szervezni. A bőr- és faipar egynémely ágazata is az osztrák verseny miatt rekedt meg a kisárutermelői színvonalon. De a legtöbb embert tömörítő kisipari ágak: ruházati ipar, a kovács, a kis malmok, a pékek, hentesek stb. a termelőerők korabeli színvonalával aligha voltak még alkalmasak nagyipari szervezésre, így jelentős szerepük nem tekinthető a nagyipar elmaradottságát tükröző fejlődés szimpptomájának.

A századfordulón a magyar kisipar ágazati struktúráját és nagyság szerinti megoszlását a 431. oldalon közölt adatok jellemzik.

Az adatokból világosan kiderül, hogy a segéd nélküli vállalatok száma elsősorban a ruházati és építőiparban a legjelentősebb. Ezekben az ágazatokban a vállalatok 75%-a nem tartott alkalmazottat. A legkisebb a segéd nélküli vállalatok aránya a nyomda-, papír- és építőanyagiparban.

A foglalkoztatott segédszemélyzet számát tekintve is a ruházati iparé a vezető szerep. A kisipari munkások közel egyharmada talált itt alkalmazást. A segédszemélyzet megoszlása azonban elég világosan utal arra, hogy a ruházati ipar távol áll a szélesebb értelemben vett kisárutermeléstől. A legkisebb létszámú munkással dolgozó kategóriákban még messze kimagaslik a ruházati munkások száma, a legfelső kategóriában a gyáriparral érintkező, géphasználat esetén a gyáriparhoz is sorolható, 10—20 munkást alkalmazó kategóriában mind az élelmiszeripar, mind az építőipar több munkást alkalmaz, de az építőanyag- és faipar is közel annyit.

¹⁹ A mosónőket a munkások közé számíthatjuk, a statisztika azonban önállónak tekintett minden „iparos”-t, akinek nem volt üzletszerű munkaadója, s közvetlenül a lakosságtól vállalt munkát.

Kisipari vállalatok száma²⁰

	Összesen	Segéd nélkül	1—5 segéddel	6—10 segéddel	11—20 segéddel
Vas- és fémipar	42 513	22 700	19 077	554	182
Gépgyártás	18 407	12 320	5 804	161	122
Kő, föld	8 580	4 438	3 487	411	244
Faipar	29 256	17 418	10 887	700	251
Bőripar	5 739	3 192	2 410	103	34
Textilipar	14 166	10 045	3 930	139	52
Ruházati-ipar	172 718	127 016	43 931	1 487	284
Papíripar	875	386	417	45	27
Élelmiszeripar	48 156	25 580	20 866	1 259	451
Vegyészeti ipar	2 097	1 313	667	67	50
Építőipar	38 468	28 864	8 757	528	319
Nyomdaipar	1 984	862	818	191	113
	382 959	254 134	121 051	5 645	2 129

A kisiparban alkalmazott segéd személyzet megoszlása²¹

	1—5 segédet	6—10 segédet	11—20 segédet
	a l k a l m a z o t t		
Vas	30 099	4 051	2 674
Gép	8 708	1 203	1 757
Kő	6 648	3 177	3 526
Fa		5 123	3 589
Bőr		738	515
Fonó és szövő		1 006	718
Ruházati	76 447	10 660	3 886
Papíros	808	340	382
Élelmiszer	37 913	9 258	6 437
Vegyészeti	1 211	514	732
Sokszorosító	2 044	1 464	1 653
Építő	15 409	3 949	4 594
	209 469	41 483	30 463

Jóllehet a foglalkoztatott népességet tekintve a kisipar messze túlhaladta a nagyipar méreteit, a termelésben, illetőleg a nemzeti jövedelemben betöltött szerepét illetően már alatta maradt annak. Természetesen hangsúlyozni kell, hogy a kisipari termelés értékét csak becslés, hozzátehetjük: rendkívül durva becslés útján állapíthatjuk meg. Azt a 800 millió K-t, melyet a kereskedelmi minisztérium egyik kiadványa az 1900-as termelési érték gyanánt feltüntet,^{21a} csak

²⁰ Az 1900-as népszámlálás adatai. A vendéglátóipart nem vettük figyelembe. Ebben az iparágban 41 548 vállalat volt; 1—5 segéddel 22 751, 6—10 segéddel 957, 11—20 segéddel 338 üzem dolgozott.

²¹ Vendéglátóipar nélkül. Itt a segéd személyzet kategóriáinként a következők szerint oszlott meg: 41 116, 6639 és 4828.

^{21a} Emlékirat a hazai kis- és gyáripár fejlesztéséről. Bpest. 1909. 108.

hozzávetőlegesnek tekinthetjük. Mindenesetre arra enged következtetni, hogy az egész ipar termelésében mintegy 38⁰/₀-kal részesedett a kisipar.²²

Joggal vetődik fel a kérdés, hogy ha a magyar kapitalizmus fejlődésében még ennyire domináns a kisipar, ha az ipari fejlődés súlya még ennyire ide helyeződik, mennyiben beszélhetünk a századforduló után a monopolkapitalizmus kialakulása folyamatáról. Hiszen a kapitalizmus klasszikus fejlődésénete a kisárutermeléstől a nagyipari fejlődési folyamatig vezet, s ennek viszonylag hosszabb történeti szakaszán keresztül jut el a monopolkapitalizmus kibontakozásáig. Az a körülmény azonban, hogy a kapitalizmus szélesebb kibontakozása Magyarországon viszonylag később történt, számos folyamatot időben eltolva, egymáshoz való viszonyukban és formájukban torzultan idézett elő. Igaz ugyan, hogy a magyar kapitalista fejlődés későn, az osztrák fejlődéstől korlátozva indult, mégis nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a hatást, mely abból adódott, hogy Magyarországnak földrajzi fekvésénél fogva — Európa közepén — viszonylag szoros gazdasági kapcsolata volt a fejlett tőkés országokkal, s mint az Osztrák-Magyar Monarchia egy részében — s ez a Monarchia, jóllehet elmaradt Nyugat-Európától, mégis a világ gazdasági szempontból fejlettebb területei közé tartozott — mindazon gazdasági folyamatoknak mutatkoznok kellett, amelyek a Monarchia fejlettebb gazdasági részében jelentkeztek akkor is, ha erre Magyarországon a belső feltételek nem is értek meg teljesen. Nem kétséges, ez bizonyos fokig, és egy bizonyos fejlődési szakaszban meggyorsította a fejlődést, a történeti szakaszokat egymáshoz közel hozta, sőt egymásbamosta.²³ A 90-es években egyszerre több folyamat jelentkezik, illetőleg viszonylag gyorsan, alig egy évtized alatt végbemegy. Egyfelől néhány iparágban a kisárutertermelés konzerválódása, elsősorban azokban az iparágakban, ahol a nagyipar válthatná fel a kisárutertermelést, de az osztrák nagyipar versenye ezt jó részt lehetetlenné teszi, — másfelől a városok kialakulása folytán ez az időszak a városi kézműipar — főleg szolgáltatási ipar — kibontakozásának az ideje, s végül, de nem utolsósorban, ebben az évtizedben gyorsul meg a nagyipar fejlődése, s a viszonylag erősen koncentrált ipar mellett megjelennek a monopolkapitalizmus jellemző formái: a kartellek, a finanszírozások. Az elkésett és eltorzult kapitalista fejlődés eredménye tehát, hogy a kisiparnak a kapitalizmus első szakaszára jellemző fellendülése időben az imperializmus európai — s bizonyos fokig magyar — kibontakozásával esik egybe. Ez sajátos bázist teremtett a monopolkapitalizmus kialakulása szempontjából, részben leszűkítette azt a gazdaság bizonyos szféráira, részben — tekintettel arra, hogy az új modern kapitalizmusra jellemző formák mellett a gazdaság viszonylag széles területei még a kapitalista fejlettség alacsonyabb színvonalán maradtak — a

²² Az 1898-as gyáripari statisztika szerint a gyáripar termelése (bányászat nélkül) 1366 millió K volt. Horvátországra kb. 50—60 millió K termelést számíthatunk. Sándor Vilmos véleményünk szerint tévesen csak 30⁰/₀-ra teszi a kisipar termelésének részesedését. *Sándor Vilmos: i. m. 518. l.*

²³ Érdemes összevetni a magyar kisipar fejlődését a német fejlődéssel. Németországban a kisárutertermelés régebbi szélesebb kiterjedtsége mellett már a XIX. század közepén végbemegy a modern városfejlődés követelte kisipari ágazatok kiépülése is. Berlinben pl. 1846 és 1867 között az élelmiszeri iparban megduplázódik, a ruházati iparban megnégyszereződik az önálló száma (*Sartorius von Waltershausen: Deutsche Wirtschaftsgeschichte. 179. l.*). A XIX. század utolsó harmadában viszont, bár az új kisiparok kiépülése a városfejlődéssel együtt még tovább tart, már lassúbb ütemben, s számbelileg nem ellensúlyozza a nagyipar versenye folytán felbomló kisipar számbeli visszaesését. Az önálló iparosok száma az 1882-es 2 270 339-ről 1895-re 2 146 972-re, és 1907-re 2 086 339-re esett vissza (*Waltershausen: i. m. 448. l.*). Nem kétséges, itt döntően esett latba a pamutipar több mint 20 000, a posztóipar 19 000, a lenipar 50 000 főnyi csökkenése (*i. m. 173. l.*).

monopolkapitalizmus s a kispolgárság társadalmi és gazdasági ellentéteit sokkal élesebben tartalmazta, sokkal inkább felépítménnyé tette a modern formákat az elmaradott szinten álló régi kapitalista alapon.

A századforduló után a magyar kapitalizmus kibontakozása még gyorsabbá vált. Jóllehet gazdasági válság, belső politikai krízisek, közvetlen háborús veszély jónéhány esztendőn keresztül zavarta a gazdasági életet, mégis a századfordulót követő másfél évtized a magyar kapitalizmus fejlődésének legrohamosabb időszaka. Lényegében ez az az időszak, midőn a magyar kapitalizmus fejlődésében a mezőgazdaságról az iparra tevődött át a hangsúly, az került a tőkeberuházások, a fejlődés üteme szempontjából a vezető helyre. De sajátos módon ez az az időszak, midőn a monopolkapitalizmus jelenségei mindinkább áthatják a magyar gazdasági életet. A nagyipar fejlődése — nemcsak ugrásszerű ütemében — Európa-szerte az első közé tartozik, viszonylag erősen koncentrált, alapot teremt a monopólszervezetek kibontakozásához, melyekből már közel száz fonta át a gazdasági élet különböző területeit. Az ipari és bankmonopóliumok élén már nálunk is összefonódott a finánc-tőke, hogy birtokába vegye, vagy legalábbis ellenőrzése alá vonja a gazdasági élet kulcspozícióit. A századforduló után tehát Magyarországon is megtalálhatók mindazon új jelenségek, melyeket a modern kapitalizmus Európa-szerte kitermelt, s ezek már nem elszórt, csemere jelenségek voltak, hanem olyan tényezők, melyek legadekvátábban kifejezték a fejlődés lényegét és formáját.²⁴ Hogy viszonyult mindez a kisipar fejlődéséhez? A fordulatot, a jelentős különbséget a XIX. század utolsó, illetve a XX. század első évtizede között kétségkívül tapasztalhatjuk. Az előbbi évtizedben 73 000, az utóbbiban 53 000 új kisipari vállalatot mutatnak ki a statisztikák, azaz míg korábban 20%-kal, most 12%-kal gyarapodott a kisiparosok száma. A kisipari munkások száma 104 000 fővel szaporodott, szemben a nagyipari munkásság 181 000 főnyi növekedésével. Míg az előbbi évtizedben a kisiparban foglalkoztatottak (önálló és munkás) több új munkaerőt szívtak fel, mint a nagyipar, most már csak nagyjából annyit. Mindebből — mielőtt a kisipar századforduló utáni fejlődésének részleteibe belebocsátkoznánk — két következtetést vonhatunk le. Az egyik: a századforduló után megszűnt a kisipari vállalatoknak az a gyors szaporodása, amely a századforduló előtt jelentkezett, s egyre világosabban mutatkozott, hogy alapjában a magyar kapitalizmus fejlődése sem mutat más vonásokat, mint az európai kapitalizmusé, a kis- és kézművesipari vállalatok jelentősége itt is háttérbe szorult a nagyipar mögött.

	Kisipari	Nagyipari	Kisiparos létszám	Kisipari munkások a á .ya az összmunkásság- hoz	Nagyipari munkásság aránya a kisipari (1+3) népességhez viszonyítva
	munkáslétszám				
	1910-ben				
	1	2	3		
Magyarország.....	438 728	392 939	399 300	52,7	46,8
Budapest	62 359	128 358	34 781	32,6	132,1
Vidék.....	376 369	264 581	354 519	58,8	36,2

²⁴ Mindezekre a kérdésekre lásd *Berend Iván—Ránki György: Magyarország gyáripara 1900—1914.* Bpest. 1955. 63—166. l.

Itt a századforduló adataival összevetve tehát a tendenciát világosan megfogalmazhatjuk. Budapesten a nagyipari munkásság létszáma már túlhaladja a kisipari összes népességet, országos méretekben már megközelíti a felét, míg 10 évvel azelőtt alig haladta túl az egynegyedét. Ezt a folyamatot más oldalról is bizonyíthatjuk. Nemcsak a kisipari vállalatok összessége gyarapodott, mind abszolút számban, mind ütemében jóval lassabban, mint az előző évtizedben, de a kisipari vállalatok kategóriáján belül is a fejlődés súlya azon vállalatok felé tolódott át, melyek kibontakozván a kisárutermelés kereteiből, egyre több munkást, esetleg gépet alkalmazva — a robbanómotorok feltalálása megkönnyítette bizonyos kisüzemek gépesítését —, a gyár felé tendálnak.

Kisipari üzemi kategóriák fejlődése százalékban²⁵

	1890—1900	1900—1910
1 segéddel	30,3	11,4
2 „	46,4	17,1
3—5 „	53,1	29,3
6—10 „	48,1	56,9
11—20 „	62,4	72,5

A másik következtetés: Magyarország a századforduló után sem jutott el addig a fejlődési fokig, midőn a nagyipar már a kisipar abszolút pusztulását idézi elő. Az imperializmus jelentkezése ugyan már véget vetett a kisipari konjunktúrának, érvényre juttatta a monopolkapitalizmushoz szükséges termelési formákat, fokozta a koncentrációt, sőt azt mondhatnánk, lényegében megteremtette Magyarországon a modern nagyipart, de a kisiparra gyakorolt fejlesztő befolyása még mindig erősebb volt, mint a kisárutermelésre gyakorolt bomlasztó hatása. A magyarországi monopolkapitalizmus tehát nemcsak a feudális maradványokat olvasztotta magába, de a kapitalizmus kezdetlegesebb formáit is sokkal kevésbé küszöbölte ki, mint a nyugati országokban. Mindez azt jelentette, hogy mind a gazdasági életben, s ennek következményeként a politikai életben is a modern kapitalizmusra jellemző ellentmondások részben élesebben, részben torzultabb formában jelentkeznek. A modern, fejlett hitel-szervezet, az európai viszonylatban erősen koncentrált nagyipar a gazdasági élet szféráinak egy részét hatotta át, de ott volt a nagybirtokrendszeren alapuló, súlyos feudális maradványokkal terhelt poroszas mezőgazdaság, s a széleskörű kisipar — nemcsak mint a modern civilizáció fejlődésének következménye, de a termelőerők fejletlenségének eredménye, az ország elmaradottságának szimbóluma. Az uralkodó osztályokon belül a nagybirtok—nagyítke ellentéte, illetve — ahogyan az a századforduló után nem tisztán jelentkezik: — az agrárius—merkantil ellentét bonyolítja hazánkban a monopolkapitalizmus belső ellentéteit. A monopoltőke és a monopóliumokon kívül álló burzsoázia ellentéte is torzult formákat ölt, nemcsak s nem annyira a liberális burzsoázia, amely a szabadversenyt áhítja s azt konzerválni óhajtja, száll szembe a monopolkapitalizmussal,

²⁵ *Laky Dezső*: Az iparosok szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bpest. 1930, 102. l. — Számszerűleg 1890 és 1900 között erősen módosul az alsóbb kategóriák gyarapodása; ha 1890-ben figyelembe vesszük a kimaradt szolgáltató iparosokat, de a tendencián nem változtat. Mindenesetre a segéd nélküli vállalatokat nem is vettük figyelembe.

hanem a monopóliumokkal szembenálló polgári rétegek ideológiájában, célkitűzéseiben döntő befolyással bír a kisiparos, a kisárutermelő zavaros elképzelése, mely — mondhatjuk — „a termelés és forgalom régi eszközeit akarja visszaállítani... vagy a termelés és forgalom modern eszközeit akarja erőszakkal a régi tulajdonviszonyok korlátai közé szorítani”.²⁶ Végül, de nem utolsósorban, a munkásmozgalom, a munkásosztály soraiban is érezhető a gazdasági fejlődés e sajátos kettősségének ellentmondása. A monopolkapitalizmus létrehozta egyfelől a koncentrált nagyipari munkásosztályt, mint a jövő hordozóját, kielezi a társadalom belső ellentmondásait, s megteremti azt az osztályt, mely eme ellentmondások feloldásáért vívott harc vezetésére hivatott, másfelől ugyanakkor még a munkásosztályon belül is nagy létszámban termeli újra és bővíti azt a részt, mely a szétszórt, elaprózott termelészközökhöz, s az ezeknek megfelelő termelési módhoz igazodik, mely életfeltételeiben és ideológiájában erős kispolgári — nemcsak reformista, de reakciós antikapitalista — hatást testesít meg és érvényesít, egyfelől határt szabva a munkásmozgalom kibontakozásának, másfelől sajátos irányba terelve azt.

A századfordulót követő kisipari fejlődés abban különbözött a korábbi szakasztól, hogy a nagyipar előretörése, viszonylagos súlyának növekedése már egyértelműbben érezhetővé vált. Ennél többről volt szó. A kisiparosok összlétszáma növekedett, de néhány iparágban már abszolút visszaeséről is számot adhatunk: azokban az iparágakban, ahol a kisárutermelés konzerválódása korábban a nagyipar elmaradottságának volt a következménye. 1900 és 1910 között öt iparágban csökken a kisipari vállalatok abszolút száma: az építőanyag-, a bőr-, a textil — itt leginkább —, az élelmezési és a vegyészeti iparban. A csökkenés mintegy 5000 fő, aminek 70%-a a textiliparra jut. Ezt még többszörösen túlhaladja azon kisipari vállalatok bővülése, melyek a modern városi élet új követelményeinek eredményei (építőipar, ruházati ipar, szolgáltató ipar), valamint a nagyipar részmunkálatait is végző szükséges kiegészítők (vas-gépipar), illetőleg javítómunkát végző ágazatok.

A ruházati ipar vezető szerepe a kisiparban továbbra sem változott. A vállalatok több mint 43%-a tartozott ide, s a kisiparban alkalmazott munkáslétszámának is közel 30%-a. Mögéje a második helyre, az élelmezési ipart megelőzve, a századfordulót követő évtizedben a kisipart tekintve leggyorsabban fejlődő építőipar zárkózott fel, mind az önálló vállalkozók, mind a munkások számát illetően messze elmaradva a ruházati ipartól, sőt, a munkások számát illetően, az élelmezési ipartól is. Az élelmiszer-, a vas- és fémipar, majd a vendéglátóipar következik ezután. Az egyes kisipari szakmákat illetően is van belső eltolódás. A vezető kisipari szakmák közül 1000 fővel nagyobb gyarapodás az önállók között a következő szakmákban volt: Kovács (1800), épület- és műlakatos (1200), kocsigyártás (1600), asztalos (4100), szabó (csak nők: 13 000),²⁷ cipész (4000), mosónő (3000), borbély (3500), fodrásznő (1100), hentes (1300), kőműves (6800), ács (4000), szobafestő (1300).

1910-ben a kisipari munkásság már csak a ruházati és az építőiparban haladta túl a nagyipari munkásság létszámát, s az élelmiszeriparban nagyjából azonos volt vele. E három iparágban, mindenekelőtt a ruházati iparban azonban olyan óriási túlsúlya volt a kisipari munkásságnak, hogy egészében — ha a bányászatot és a vendéglátóipart figyelmen kívül hagyjuk (ezek egyébként a

²⁶ Marx—Engels: A Kommunista Kiáltvány. Bpest. 1948, 52—53. l.

²⁷ Részben varrónőből átcsoportosítva; ott ugyanis 4000 főnyi csökkenés van.

kis- és nagyipar javára kölcsönösen kiegyenlítik egymást) — a nagyipar munkásszáma alig haladta túl a kisipart.

A kisipari fejlődés súlya ebben az időszakban szinte teljesen a vidékre tevődik át. Budapesten a tíz esztendő alatt mindössze 3500 új kisipari üzem alakult, ami számban azonos a Pestkörnyéki kisipari vállalatainak gyarapodásával. Ez arra utal, hogy Budapesten már a szolgáltató iparok és a javítóiparok is számbelileg telítve voltak, a lakosság gyarapodása itt már viszonylag kevés új önálló egzisztenciát hívott életre. A kisipari munkásság számbeli gyarapodásának 80%-a a vidékre jutott. A nagy vidéki városokban (törvényhatósági városok) 12 000 fővel gyarapodott a kisiparosok száma, de a városok zöme így is teljesen kisipari jellegű volt. Csupán néhány olyan város volt, ahol egy iparos önállóra háromnál több ipari munkás jutott. Ilyen volt Arad, Győr, Pécs, Sopron, Pozsony, Temesvár, Kassa és Selmecbánya.

Ami a kisipar struktúráját illeti, itt távolról sem figyelhetjük meg azt a szerkezeti torzulást, ami a nagyipar sajátja. Ha összevetjük a magyar és német kisipari vállalatok iparági megoszlását, úgy ez világosan kiderül:²⁸

Segédnélküli illetve 1—5 munkást foglalkoztató vállalatok megoszlása százalékban

	Magyarország	Németország
Vasipar	11,0	10,5
Gépipar	5,0	4,5
Építőanyagipar	2,0	3,0
Faipar	7,0	11,1
Bőripar	1,0	2,1
Textilipar	2,0	4,1
Ruhaipar	48,0	24,0
Papíripar	0,2	1,0
Élelem	11,0	25,5
Vegyészet	0,4	1,8
Építés	12,0	11,1
Nyomda	0,4	1,3
	100,0	100,0

Az arányok itt nagyrészt azonosak; a textil- és bőripar viszonylag nagyobb szerepe itt csupán arra vezethető vissza, hogy a német nagyipar, korlátlan uralma mellett sem tette tönkre ezen iparágak kisárutermelését olyan mértékben, mint Magyarországon, ahol ezekben az iparágakban már az elmaradottabb viszonyok, az osztrák ipartól való függés folytán, a kapitalizmus kezdetén sem volt ezen ágazatokban erősebb kisárutermelés. Itt azonban a viszonylagos arányok eltérése amúgy sem túl feltűnő. Sajátos jelenség, hogy az eltérés döntően két iparágra, a ruházati és az élelmiszeriparra összpontosul. A nagyiparral ellentétesen — ahol Magyarországon az élelmiszeripar vezetőszerpe közismert — a kisiparban az arány mintegy fele a németnek, ezzel szemben a ruházati iparban a kétszerese.

Ausztriában az 1902-es üzemmstatisztika felvételei nyújtanak támpontot a kézműipar szerepére. Ezek szerint 911 020 kisiparos volt, kik közül 509 147

²⁸ A német adatokra *Waltershausen*: i. m. 500. l. — A magyar kisiparra is alkalmazható *Werner Sombart* kategorizálása (*Das Wirtschaftsleben im Zeitalter des Hochkapitalismus*. München. 1927. II. köt. 961. l.), mely szerint a kisipar a szolgáltató, a helyi jellegű és a javítóiparban marad fenn elsősorban.

dolgozott segéd nélkül. Ha figyelembe vesszük, hogy a két ország lakossága 1 : 1,5 aránylik, úgy a kisiparosok 1 : 1,9 aránya világosan utal az osztrák tartományok fejlettebb társadalmi struktúrájára. A Monarchia Lajtán-túli tartományaiban a nem utolsó sorban a magyar piacon naggyá fejlődő osztrák gyár-
ipar háromszor annyit termelt, mint a magyar gyár-
ipar. Emellett számszerűleg kétszer akkora kisiparral egészült ki.²⁹ (Elképzelhető, hogy termelési értékben még valamelyest jelentősebb volt az eltérés.) Ez utal arra a korábbi megállapításunkra, hogy a magyarországi kisipar helyzete csak részben áll kapcsolatban a gyár-
ipar fejletlenségével, s fejlettebb kapitalista társadalomban a gyár-
ipar szerve-
vesebb fejlődése is megteremthette volna szélesebb kisipar kiépítését.

A kisipar viszonylagos szerepe a háború előtti évtizedben egyébként már csökkent; közvetett módszerrel kiszámíthatjuk a kisipari termelés értékét. Abból indulhatunk ki, hogy 1900-ban 800 millió korona volt a kisipar termelési értéke, azaz egy főre évi 1050 K termelési érték jutott. 1910-ben 158 000 emberrel több dolgozott a kisiparban; azonos évi termelési értékkel számolva ez 166 millió termelési többletértéket jelentett. Fel kell azonban tételeznünk, hogy a munka termelékenységének növekedése folytán az egy fő által előállított termelés 10—15%-kal emelkedett az évtized folyamán a kisiparban is. 15%-os termelés-növekedéssel számolva, 1,1 milliárd koronára tehetjük a kisipar 1910 évi termelését, azaz 40%-kal haladta meg a századfordulót. Ugyanebben az időszakban a gyár-
ipar 120%-kal növelte termelését.³⁰ Ennek következtében az ország ipari termelésében a kisipar részesedése 25%-ra csökkent. Hozzávetőlegesen azonos volt a kisipar részesedése az ipar által előállított nemzeti jövedelemben. De míg Ausztriában az ország egész nemzeti jövedelmében 10%-kal részesedett a kisipar, addig Magyarországon csak 6—7% körül mozgott a kisipar részesedése. Mindenesetre, ha a kisipar szerepe, jelentősége a nagyiparéhoz képest az imperia-
lizmus időszakában csökkent, a nagyiparhoz viszonyítva még mindig aránytalanul nagy volt a fejlett országokéhoz képest, a nemzetgazdaság egészéhez viszonyított aránya viszont még nem érte el az ezen országokban elért színvonalát. A feudális maradványok, a fejletlen termelőerők, az alacsony társadalmi munkamegosztás, az Ausztriától való gazdasági függés együttes hatása idézte elő azt a rendkívül ellentmondásos helyzetet, a kisiparnak a nagyiparhoz viszonyított túlfejlettségét, ugyanakkor az egész népgazdasághoz viszonyítva elmaradottságát. Ez mindenekelőtt még a magyar falu elmaradottságára utal, arra, hogy számos olyan iparág, mely fejlettebb kapitalista viszonyok mellett teljesen önálló létet kapott, Magyarországon még mindig bizonyos fokig paraszti, mező-
gazdasági mellékfoglalkozás maradt.

Nem kétséges, 1910 körül a magyarországi iparosodás elérkezett arra a fokra, midőn a monopolkapitalizmus hatása folytán a nagyipar versenye egyre világosabban érvényesült, midőn a városfejlődés stb. már létrehozta azt a telítettségi fokot, melynél a kisipar fejlődése messze elmarad a nagyipar mögött. De a háború, méginkább a háború, illetve forradalom utáni helyzet, új, sajátos konjunktúrát teremtett a kisipar számára. 1919 őszén, a véres ellenforradalom időszakában a magyar gazdasági élet ugyanis a teljes lezúllás állapotába került. A politikai zűrzavar mellett mindenekelőtt a súlyos nyers- és fűtőanyaghiány idézte elő a gyár-
ipari termelés visszaesését — ha változatlan határokat veszünk figyelembe, úgy az 1919-es termelés 15—20%-a volt a háború előttinek —, de az

²⁹ *Fellner Frigyes*: Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. Bpest. 1916. 64—109. l.

³⁰ *Berend Iván—Ránki György*: Magyarország gyár-
ipara 1900—1914. 296. l.

új határok okozta piacproblémák, a hadigazdaságról a béketermelésre való áttérés nehézségei is közrejátszottak ebben. A szakszervezetek adatai szerint a munkanélküliek létszáma több mint másfélszázezerre rúgott.³¹ De a munkanélkülivé vált munkások egy része, vagy a leszerelt, hadifogolytáborból hazaöznlő, szakmával rendelkező katonák között is számosan akadtak, akik, mivel a forradalom veresége következtében intézményesen és kollektíve nem változott proletár helyzetük, legalább egyénileg próbáltak szerencsét. A zavaros gazdasági helyzetben, a tobzódó infláció körülményei között tömegesen szereztek iparengedélyt, önállósultak. Az adott helyzetben erre számos kedvező segítség kínálkozott. Mindenekelőtt az ellenforradalom tőkeellenes jelszavai között bőven találhatóunk kisipart támogató frázisokat; ebben a légkörben sokan ringatták magukat abban a hiedelemben, hogy a kapitalizmusnak valamiféle megreformált változata alakul ki, mely a nagyiparral szemben a kisiparnak különleges védelmet nyújt, s a „zsidó” nagytőke helyett a „magyar” kisipar fog vezető szerephez jutni. Egyesek az új ipartörvényhez fűztek nagy reményeket, mely elképzelésük szerint a régi liberális törvénnyel szemben számos megkötöttséggel, mindenekelőtt azzal, hogy iparengedélyt csak szakképzett iparos kaphat, valamint fokozott állami támogatással biztosítja a kisiparosok egészen új életlehetőségeit,³² a kapitalista fejlődés általános törvényszerűségeinek kiküszöbölését. De a közvetlen gazdasági igények is elősegítették a kisipar megerősödését; fogyasztási cikkekben, bizonyos iparcikkekben hiány volt, s a nagyipari termelés ezt nem elégítette ki. Ha országos méretekben komoly nagyipari termeléshez hiányozt a nyers- és tüzelőanyag, a kisipar ilyen gonddal kevésbé küzdött. A leszereléssel feleslegessé váló hadianyagok révén nyersanyaghoz és szerszámhoz is jutott, műhelyt viszonylag könnyen szerzett, esetleg lakásán dolgozott. Az infláció is előmozdította a kisipar erősödését. A pénz értékállonóságának hiánya felborította az önköltség korábbi arányait, lehetővé tette, hogy viszonylag jelentéktelen forgótőkével lehessen dolgozni, azaz a termelési költségekben a nagyipar által érvényesíthető előnyök ideiglenesen nem hatottak, végül, 1920 körül néhány iparág speciális jelentkezése is a kisműhelyekben kezdődött. A 20-as évek elején a cukrászati és csokoládéipar, a vegyészeti ipar néhány ága, pl. a kozmetikaipar, emellett egy egészen új szakma, különösen a 20-as évek második felében a női fodrászipar, a kisiparnak szintén új táptalajt adott.

Ezek után az 1920-as népszámlálás, mely már az új országhatárok között adott számot a magyar kisiparosok számbeli erejéről, jelentőségéről, ismét nem is jelentéktelen gyarapodást mutatott. Az új országterületen 1910-ben 244 248 kisipari vállalat volt, 1920-ban viszont 244 187, tehát közel 15%-kal több.³³ De micsoda sajátos eltorzulás: 1900 és 1910 között az iparvállalatok szaporodása jóval elmaradt az iparral foglalkozók számbeli növekedése mögött. 1910 és 1920 között viszont az iparvállalatok aránya emelkedik, de az iparral foglalkozók aránya csökken. Ebben az időszakban mindenütt a segéd nélküli vállalatok aránya növekszik, gyarapodik az egy segédet alkalmazó vállalatok száma is, a többi vállalat viszont az alkalmazott segédszemélyzet nagyságával párhuzamosan, progresszív arányban csökken. Ily módon a háború utáni gazdasági leromlás következtében a kisipar jelentősége ismét megnőtt. Ez két összetevőből száрма-

³¹ A szakszervezeti mozgalom Magyarországon 1919—1922. Bpest. 1923.

³² *Laky Dezső*: Az iparosok szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. 129. kk. 1.

³³ Az 1920. évi népszámlálás, II. rész 11. l. — Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat: 71. köt.

zik: egyrészt, míg az önállók száma növekedett, a segédzemélyzeté általában csökkent, és különösen csökkent a nagyipari munkások aránya.

Ipari keresők száma

	1910-ben	1920-ban ³⁴
	az 1920-as országterületen	
Önállók	186 238	218 531
Segédzemély	484 365	450 697
Összesen	670 603	669 228

Számbelileg tehát az önállók növekedése azonos volt a munkáslétszám csökkenésével. A munkáslétszámon belül azonban a gyáripar több mint 50 000-es visszaeséséről adnak számot a statisztikák, azaz a visszaesés csak a nagyiparban jelentkezik, a kisiparban növekedett a munkáslétszám, mintegy 20 000 fővel.

	Kisipari	Nagyipari	Kisiparos létszám	Kisipari munkások aránya az összmunkássághoz	Nagyipari munkások aránya a kisipari népességhez viszonyítva
	munkáslétszám				
Magyarország.....	188 364	172 999	218 531	53,2	42,5
Budapest	58 180	88 952	40 430	39,5	90,1
Vidék.....	130 184	84 047	178 101	60,7	27,2

Az ipari munkásságon belül tehát 52⁰/₀-ról 54⁰/₀-ra növekedett a kisipari munkások aránya, ami nemcsak azt jelentette, hogy megszakadt a nagyipari munkásság arányának több mint félévszázados gyarapodása, de azt is, hogy a kis- és nagyipari munkásság arányában a századforduló körüli helyzet felé történt közeledés.

Iparági szempontból a vas- és gépipar aránya növekedett viszonylag legjelentősebben a kisiparban; 1910-ben az összes ipari keresők 22,5⁰/₀-a, 1920-ban 27,1⁰/₀-a dolgozott itt. Erősen visszaesett az építőanyagipar: 4,9-ről 2,6⁰/₀-ra, valamint az építőipar 12-ről 9,7⁰/₀-ra. A ruházati iparban csekély növekedés volt (25,9-ről 27⁰/₀-ra). Az önállók közel fele továbbra is a ruházati iparban összpontosult (46,9⁰/₀), a második helyet viszont a már jelzett építőipari pangás következtében a vasipar foglalja el, az építőipar pedig a harmadik helyre szorult vissza. A segédzemélyzet létszámában viszont a ruházati ipar nem egészen 16⁰/₀-os részesedése alig haladta túl a vas- és gépipar egyenként 14—14⁰/₀-os részesedését.

³⁴ Az ipari önállók száma nem esik egybe az iparvállalatok tényleges számával, mivel főleg jogi személyek és részvénytársaságok ezt kiegészítik; egyébként a vállalati statisztikáknál a mellékfoglalkozást is figyelembe vették; végül a fő- és mellékfoglalkozás különbözősége esetén egy személyt több vállalatnál is figyelembe vettek. Az 1920. évi népszámlálás, II. rész, 31. l.

Kis- és nagyipari munkások aránya iparáganként³⁵

	Szám	%	Szám	%
Vasipar	25 604	50,2	25 402	49,8
Gépipar	12 944	19,3	54 347	80,7
Kő	4 406	31,7	9 484	68,3
Fa	15 375	63,3	8 759	36,8
Bőr	2 984	38,7	4 734	61,3
Textil	3 397	29,0	8 300	71,0
Ruha	56 964	91,2	5 472	8,8
Papír	1 050	44,3	1 318	55,7
Élelmezési	25 453	48,6	26 893	51,4
Vegyészeti	2 437	23,6	7 906	76,4
Építő	16.326	74,5	5 577	25,5
Nyomda	3 664	32,8	7 498	67,2
	170 604	50,8	165 690	49,2

Utaltunk már arra, hogy nemcsak az 1920-as esztendő jelezte a kisiparoság számbeli felduzzadását, de ez a folyamat 1924-ig, az infláció befejeződéséig jórészt változatlan intenzitással tartott. A háború után mindenekelőtt a szabóipar erősödik. Okai közül mindenekelőtt arra a körülményre kell utalnunk, hogy az önálló vámterület nemcsak az osztrák textilipar, de a — természetesen jóval fejlettebb — osztrák konfekcióipar versenyétől is mentesítette a magyar szabóipart. Hazai nagyipari konfekció nem lévén, a kisipar töltötte be kizárólag az igények kielégítőjének szerepét. Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a szabóiparban a legkönnyebb az önállósodás, hiszen üzemi tőkére szinte egyáltalában nincs szükség. Végül, de nem utolsósorban, egy sajátos gazdasági, társadalmi folyamat is felduzzasztotta a szabóipar önálló keresőinek számát. Az a nagymértékű anyagi leromlási és társadalmi szétzúllási folyamat, mely a háború következtében megindult, s a háborút követő esztendőkből az ún. középosztály tisztviselői rétegében erősen elterjedt, hatását ebben a vonatkozásban is éreztette. Az anyagi egzisztenciáját elvesztő középosztály — sok esetben férfi kereső nélkül maradó (hadiözvegy) — nőtagjai kényszerülvé önálló foglalkozás után nézni, nagy számban próbáltak varrással foglalkozni, ami számukra még mindig kisebb társadalmi lesüllyedést jelentett, mint esetleg munkásnak elmenni. Erősen fellendülő tendencia mutatkozott a borbély- és fodrásziparban is, ahol különösen a női fodrászat válik majd kultivált szakmává. Az infláció időszaka az építőipar önállóinak számát is gyarapította. Megindul a műszaki értelmiség önállósodási törekvése, elcsúszta csak kis építőipari vállalkozások számának emelkedésével. Városban, érdekes módon — hiszen az infláció időszakának sajátja a „Flucht an Sachwerte” — építkezés alig volt. Nyilván az alacsony, kötött lakbérek miatt ez nem mutatkozott jól profitáló befektetésnek. Ilyen módon igen sok építőipari szakmunkás ment vissza a fővárosból vidékre, hogy ott önálló kőművesként keresse életlehetőségét. Ezek mellett ismét adódik néhány olyan iparág, ahol a nagyipar, a modern technika fejlődése vonzó hatást gyakorolt, pl. a szerelőipar. A közművesítés előrehaladása a gáz-, vízvezeték-, központi fűtés-szerelők számát gyarapította. Az elektromos ipar fejlődésével párhuzamosan, amilyen mérték-

ben váltotta fel a gáz- és petróleumlámpát a villanyvilágítás, erősödött a villanszerelők jellegzetesen kisipari szakmája. A rádió elterjedése pedig nemcsak az elektrotechnikai nagyipart erősítette, hanem a rádiószerelő és javító kisipart is életre hívta.³⁶ Az élelmiszeriparban a cukrászipar fejlődött erősen, a vegyészeti iparban főleg az illatszertipar indul jellegzetes kisipari szakmaként.³⁷

Nem állnak rendelkezésünkre adatok a kisiparosok számának növekedésére vonatkozóan, de bizonyos következtetéseket a budapesti adatok is sugallnak. Ezek szerint 1921 és 1925 között a budapesti ipartestületeknél nyilvántartott mesterek száma 22 000-ről 26 000-re emelkedett. A szanalási válság viszont, mely 1925—26-ban az ország gazdasági életét áthatotta, tömegesen tette tönkre az infláció keltette új egyszintenciákat, s pusztító hatása nemcsak a megalapozatlan gründolásokat tüntette el a gazdasági életből, de a nemrég önállósodott s minden gazdasági alapot nélkülöző kisiparosok is tömegesen voltak kénytelenek önállóságukat feladni. De a konjunktúra sem gyarapította az önálló számát, így az 1920-tól 1930-ig terjedő évtized az első olyan szakasz a magyarországi kapitalizmus történetében, midőn az ipari koncentráció viszonylag szűkülő bázis keretében történik, midőn a kisipari vállalatok száma nemcsak relatíve, de abszolút számban is csökken.

Kisipari vállalatok száma

1920	1930
244 187	222 813

Mintegy 10%-os csökkenés mutatkozik tehát a kisiparban, ugyanabban az időben, mikor a kisiparban alkalmazottak létszáma növekszik, s még inkább növekszik a nagyipari munkások száma.

	Kisipari munkás	Nagyipari munkás	Önálló kisiparos ³⁸
1920	188 366	172 999	218 531
1930	206 233	233 864	204 564

Az adatok mindenekelőtt azt mutatják, hogy a kisipari népesség már csupán 4000 fővel gyarapodott, a nagyipar 60 000-es létszámgyarapodásával szemben. A századforduló utáni évtizedben³⁹ a kisiparosok és kisipari munkások száma még közel olyan mértékben gyarapodott, mint a nagyipari munkásoké. Az adatok azonban sokkal világosabban beszélnek az iparosodási folyamat lelassulásáról is. Hiszen a századforduló után az ipar 338 000 új keresőt tudott felvenni; ugyanilyen arányú növekedés (figyelembe véve, hogy az 1920-as ország területén a lakosság 40%-ával számolhatunk) mintegy 130 000 új ipari keresőt feltételezett volna. Ezzel szemben az iparban ténylegesen jelentkező 65 000 új mun-

³⁶ Gyulai Tibor: A gazdasági élet alakulása és a kisipar. Kenéz Béla Emlékkönyv. Bpest. 1932, 66. kk. l.

³⁷ Pesti Tőzsde 1923. ápr. 26. — 1922-ben pl. 20 kisüzem alakult.

³⁸ 1920. évi népszámlálás, III. 10. l. és 1930. évi népszámlálás, VI. 114. l.

³⁹ Az 1910- és 20-as adatok összevetése a háború és a háború utáni gazdasági helyzet miatt nem reális.

kás (ezeknek egyrésze nem tekinthető tényleges gyarapodásnak, mivel korábban is munkások voltak, csak a háború után, 1920-ban voltak kénytelenek vidékre menni) azt jelenti, hogy az évi gyarapodás mintegy a felét tette ki a háború előttinek, azaz az ipar népességfelszívó hatása már alig haladta túl a természetes szaporodás ütemét, a mezőgazdaságból már alig tudott új munkaerőt átvenni.

A kisipari vállalatok száma — mint már előzőleg kimutattuk — több mint 20 000-rel csökkent; a visszaesés — a gép-, az élelmiszer- és a nyomdaipartól eltekintve, hol minimális számbeli gyarapodás van — minden iparágban mutatkozik. Ha a 20-as évek kezdetének inflációs konjunktúrája éppen a legkisebb, a segéd nélküli vállalatok számát duzzasztotta fel, úgy most itt jelentkezik közel 30 000-es csökkenés is. 1920-ban a vállalatok 66,9, 1930-ban 60,5%-a volt segéd nélküli kisiparos.

Ez az eltolódás a nagyobb vállalatok felé a kis- és nagyipari munkásság arányában, valamint a kisiparon belül a több munkással dolgozó üzemek nagyobb arányában is mutatkozik. A kisipari munkások 1920-ban az ipari munkásság 52,1%-át, 1930-ban csak 46,8%-át tették ki.

A kisipar megoszlása 1930-ban⁴⁰

	Vállalatok száma	Munkások száma
Segéd nélkül	135 804	—
1 munkással	43 843	43 843
2 „	20 111	40 222
3—5 „	16 418	59 303
6—10 „	4 628	34 278
11—20 „	2 009	28 587
Összesen	222 813 ⁴¹	206 233 ⁴²

Ha csak a munkaerő megoszlását vizsgáljuk, úgy 1930-ban a kis- és nagyipart illetően a következő a helyzet:⁴³

	Kisipar	%	Nagyipar	%
Vas	20 590	43,0	27 380	57,0
Gép	12 850	18,0	58 419	82,0
Kő	5 353	23,7	17 140	76,3
Fa	17 352	71,2	7 012	28,8
Bőr	2 108	22,7	7 164	77,3
Fonó	4 863	11,7	36 823	88,3
Ruházati	59 647	88,3	7 897	11,7
Papír	1 452	30,4	3 328	69,6
Élelmiszer	32 303	49,0	33 655	51,0
Vegyészeti	1 961	14,5	11 547	85,5
Építő	23 779	76,6	7 315	23,4
Nyomda	4 699	36,2	8 305	63,8
	186 957	45,2	225 985	54,8

⁴⁰ 1930-as népszámlálás, VI. köt. 125, 129. l.

⁴¹ Ebből 18 304 a vendéglátóiparban.

⁴² Ebből 19 270 a vendéglátóiparban.

⁴³ 1930. évi népszámlálás, III. köt. 213. kk. l.

A nagy- és kisipari munkások aránya tehát az 1910-es állapotnál kedvezőbbé válik a nagyipari munkásság javára; a fa-, ruházati és építőipartól eltekintve, minden iparágban a nagyipari munkások dominálnak. Ennek ellenére a kisipari munkások arányát a fejlett tőkés országokhoz viszonyítva rendkívül jelentősnek becsülhetjük.

A 30-as évek statisztikai felvételei lehetővé teszik, hogy a kisipar helyzetét és fejlődését más oldalról is megpróbáljuk felmérni. 1930-ra ugyanis elkészült egy speciális kisipari statisztika,⁴⁴ amely most már a kérdést nem a népesség foglalkozása szempontjából, hanem ténylegesen a kisiparnak a gazdasági életben elfoglalt helye szempontjából vizsgálta. Ez mindenekelőtt a kisiparosok számában okozott lényeges eltérést. Mindenekelőtt azért, mert a népszámlálás önálló iparosnak tüntette fel azokat is, akik valóban (kiöregedés stb. miatt) már nem foglalkoztak ténylegesen az iparral. Tovább menve, az iparstatisztika csak azokat foglalta össze, akik saját munkahellyel rendelkeztek, ezért egy sor iparágban, melyekben az ipar üzéséhez ez nem feltétlenül szükséges, jelentős létszámmal csökkentette az iparosok számát (különösen nagy létszámban estek ki női iparosok: varrónők, mosónők, tisztítók stb.). Ennek megfelelően az önálló iparosok számában az iparstatisztika szerint 44 000, a kisipari üzemek számában 64 000 különbség mutatkozik. Az utóbbi különbség azonban csak részben a helyes tudományos iparstatisztikai felvétel eredménye; részben a felvétel hibáiból származik, amennyiben a jogi személyek által fenntartott kisipari üzemek számát nem vette figyelembe, ami mind az üzemek számában, még inkább az általuk foglalkoztatott munkáslétszámban és a termelési értékben komoly kiesést jelentett.

Kisipari üzemek száma 1930-ban

	Népszámlálás szerint	Kisipari statisztika szerint
Vasipar	24 786	17 732
Gépipar	14 436	9 721
Kőipar	2 799	1 710
Faipar	16 410	14 263
Bőripar	2 626	1 910
Textilipar	5 007	2 741
Ruházati ipar	88 169	57 435
Papíripar	624	345
Élelmezési ipar	21 278	17 140
Vegyészeti ipar	776	267
Építőipar	24 798	19 205
Nyomdaipar	2 475	1 522
Szállodai stb. ipar	18 304	14 128
	222 488	158 119

Bár minden iparágban mutatkozik eltérés, a különbség zöme a ruházati iparból származik, ahol a kisipari statisztika módszerét tárgyunk szempontjából

⁴⁴ *Farkasfalvi Sándor*: Kisipari statisztika Magyarországon. Magyar Statisztikai Szemle, 1935, 525. l.

ténylegesen megbízhatóbbnak tarthatjuk.⁴⁵ A kisipari statisztika adatai szerint a kisiparban foglalkoztatott munkáslétszám 169 687 főre rúgott; a különbség érdekes módon itt kisebb, mint az önállóknál, s a jogi személyek által fenntartott műhelyek kihagyása erre lényegében magyarázatot adhat. De a kisipari statisztika nem is annyira a létszám-problémára ad választ, hiszen ebben több-kevesebb pontossággal a népszámlálás adataira támaszkodhatunk, sokkal fontosabb számunkra az általuk alkalmazott gépi erő felmérése, s a termelés értékének tisztázása, ami most már nemcsak a foglalkoztatott munkaerő szempontjából, de más oldalról is lehetővé teszi a kisipar nemzetgazdasági jelentőségének lemérését. A több mint másfélszáz ezer kisipari műhelyből mindössze 9660 (6,1%) használt erőgépet. Az itt alkalmazott 13 535 erőgép összes lóerőszáma 88 565-re rúgott, azaz egy-egy gépi hajtóerőt használó kisipari üzemre 9,2 lóerő esik. Az üzemek több mint fele 5 HP-nél kevesebb lóerővel dolgozik. Az élelmiszeriparra esik a kisipari lóerő közel 60%-a (51 017); emellett a vasipar több mint 20%-os (18 511) és a faipar 10%-os (9236) részesedése említendő. Közismert és természetes, hogy a gyáripár a tőke szerves összetételének jóval magasabb fokát valószínűsíti meg, s a gépi erőt sokkal nagyobb mértékben koncentrálna, mint a munkaerőt, mégis meglepő, hogy míg a munkáslétszám szempontjából a gyáripár alig haladta meg a kisipart, hajtógépek teljesítőképesége tekintetében 96,4 (1,466 278 HP) és 3,4% az arány. (A jogi személyek által fenntartott kisipari üzemek gépi felszerelése legfeljebb 2%-ban módosíthat ezen az arányon.)

Ha a munkaerő-foglalkoztatottság szempontjából rendkívül jelentős, a gépi erő szempontjából viszont jelentéktelen a kisipar súlya, úgy az ipari termelésben való részesedés szempontjából a két véglet között középső helyet foglal el. Éppen a jelentéktelen gépi felszerelés következtében a kisiparban a munka termelékenysége annyira elmaradt a nagyipar mögött, hogy bár a kisiparosok és alkalmazottaik száma több mint 150%-a a nagyipari munkások létszámának, a kisipar termelése kb. egyharmadát tette ki a gyáripárénak. Az 1930-as kisipari statisztika szerint a kisipar termelési értéke 756,6 millió P-re rúgott. Ez az összeg azonban két szempontból is módosításra szorul. Egyrészt éppen a kisipari termelés szorosabban vett felfogása értelmében a szálloda- és vendéglátóipar termelési értékétől (116,3 millió P) eltekintünk; fontosabb viszont az a módosítás, melyet a jogi személyek által fenntartott üzemek termelési értékének kiszámításával eszközölhetünk. (Nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy ezek az üzemek elsősorban a kisipar felső kategóriáihoz tartozván, a termelési érték szempontjából játszották a legnagyobb szerepet.) Viszonylag megbízható támaszt nyerhetünk a termelési érték módosítására az 1940 évi kisipari statisztika adataiból.⁴⁶ Ekkor ugyanis a jogi személyek által fenntartott üzemek termelési értéke 30%-kal emelte a kisipari termelés volumenét. Feltételezve, hogy az arány ebben a tekintetben nem változott, 30%-kal növelhetjük az 1930-as termelési értéket. Ez esetben a vendéglátóiparral együtt 980, anélkül 830 millió P-re becsülhetjük a kisipari termelés értékét. Ugyanebben az esztendőben a gyáripár termelése 2,4 milliárd P volt. Az egész ipari termelésben tehát a kisipar 25–26%-kal részesedett. Ez az arány nagyjában azonos az első világháború előtti helyzettel. Két évtized alatt tehát nem tudta a nagyipar visszaszorítani a kisipart. Nyilván

⁴⁵ A továbbiakban a Statisztikai Hivatal későbbi anyagát használjuk a kisipar fejlődésére vonatkozóan. Itt ugyan az adatsorok csak 1938-tól vannak meg, de ezek arra engednek következtetni, hogy a kisiparosok létszámát a népszámlási adatnál valamelyest alacsonyabban, de a Farkasfalvi közölte adatoknál lényegesen magasabban állapíthatjuk meg.

⁴⁶ Magyar Statisztikai Szemle 1943, 5–6. sz. 271, 276. l.

itt szerepet játszott a kisipar jelentős előretörése és a nagyipar visszaesése a világháborút követő években;⁴⁷ ennél azonban általánosabb, s a magyar gazdasági fejlődés egészét meghatározó ok is közrejátszott. Nevezetesen az, hogy a viszonylag gyengén fejlett tőkés országok — s ezek közé sorolhatjuk Magyarországot is — fejlődésének sajátja, hogy különböző okok miatt a munkacső igen olcsó, s az igen alacsony munkabérek miatt a kisipar minőségi munkája számos területen képes felvenni a versenyt a gépesített tömegtermelő nagyipar termékeivel. Világos, hogy azokban az országokban, ahol a munkacső drága, a nagyipari termelés önköltségsökkentő hatása sokkal jobban érvényesül, s a kisipar sokkal kisebb területre — a nagyipar bizonyos szükségszerű kiegészítésétől eltekintve — kizárólag a javítóiparra szorul vissza.

A kisiparon belül a nagyiparhoz hasonlóan az élelmiszeriparé volt a vezető szerep, a termelés 28%-ával; közvetlenül követte a ruházati ipar (25%), majd az építőipar (18%), a vas- és a faipar (7,5—7,5%-kal).⁴⁸ Jórészt ezeknél az iparágaknál volt a legjelentősebb a kisipar részesedése az egész ipar termelésében.

Magyarország teljes ipari termelése 1930-ban ezer P-ben⁴⁹

	Nagyipar	Kisipar	Összesen	A kisipar %-os részesedése
Vasipar	264 596	61 967	326 563	18,6
Gépipar	234 390	43 213	277 603	15,5
Kőipar	104 509	15 626	120 135	12,9
Faipar	67 211	63 385	130 596	48,4
Bőripar	93 515	8 966	102 981	8,7
Textilipar	362 486	17 825	380 311	4,7
Ruhaipar	54 842	209 027	263 869	79,3
Papíripar	36 209	4 214	40 423	10,1
Élelmiszeripar	882 327	237 715	1 120 042	21,2
Vegyészeti ipar	205 869	5 997	211 866	4,0
Építőipar	—	148 075	148 075	100,0
Nyomdaipar	68 004	16 455	84 459	19,5
	2 373 958	832 465	3 206 423	25,9

A nemzeti jövedelem szempontjából még jelentősebb a kisipar szerepe mint a bruttó termelési értéket tekintve. A kisipari termelés értékének ugyanis mintegy 50%-ra tehetjük az anyagköltséget, a további 50% a kisipari munka értéknövelésének eredménye.⁵⁰ A gyárparban ennél valamivel kedvezőtlenebb a helyzet: a nyers- és tüzelőanyagköltségek levonása, az amortizáció, a felújítási és karbantartási szükséglet figyelembe vétele után a bruttó termelés értékének itt viszonylag kisebb hányadát tekinthetjük a megtermelt új értéknek. A gyárpar netto termelési értéke — ez tekinthető a nemzeti jövedelemhez való hozzá-

⁴⁷ A 20-as évekre nincs kisipari termelési értékünk, 20—21-ben azonban a kisipar termelési értéke a nagyipari termelés 60—70%-a körül lehetett.

⁴⁸ Magyar Statisztikai Szemle 1935, 545. l. A vendéglátóipart figyelmen kívül hagytuk.

⁴⁹ A kisipari termelési adatokat minden iparágánál 30%-kal növeltük.

⁵⁰ Ilyen adatot közöl Farkasfalvi (Magyar Statisztikai Szemle 1935, 529. l.) és lényegében — különböző más számításokkal megközelítve a kérdést — hasonló következtetésre jutnak: *Matolcsy—Varga: Magyarország nemzeti jövedelme 1924/25—1934/35* (Bpest. 1936) című munkájukban (40—45. l.).

járulásnak — 1929/30-ban 1089 millió P;⁵¹ ezzel egyidőben a kézműipar netto termelése 415 millió pengőre rúgott. Ezek szerint kb. 28⁰/₀ volt a kisipar részesedése az iparnak a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásában.⁵² Az ország nemzeti jövedelméhez a kisipar tehát 8,3⁰/₀-kal járult hozzá.⁵³

A gazdasági válság éveiben ez az arány még valamelyest növekedett. Az agrárválság, a mezőgazdasági termékek katasztrofális áresése ugyanis a nemzeti jövedelem arányát tovább módosította az ebben az időszakban szintén hanyatló ipar javára. A válság a kisipari termelés összezsugorodását, a kisiparosok és az általuk foglalkoztatott munkások számának jelentős csökkenését vonta maga után. Mind adataink, mind a kisipar jellege folytán ezt elsősorban a termelés vonalán tudjuk jobban nyomon kísérni: 1930 és 1933 között a kisipari termelés értéke mintegy 25⁰/₀-kal csökkent.⁵⁴ Figyelembe véve azonban a válság alatti árváltozásokat, a termelés névleges értékének csökkenése nem fejezi ki a volumen alakulását, a tényleges csökkenést ennek megfelelően mintegy 10⁰/₀-ra tehetjük.⁵⁵ (Matolcsy—Varga véleményét, mely szerint a kisipar termelési értékének alakulása a válság alatt nem párhuzamosan haladt a nagyiparéval, nem tudjuk magunkévá tenni.) Tekintettel arra, hogy a kisipar termelési értékére vonatkozó adatainkat nem tarthatjuk teljesen megbízhatóknak, megengedhető, hogy a kisipari termelés hanyatlását ennél jelentősebbnek — legalább 15⁰/₀-ra — becsülhetjük. Mindezt alátámasztja, hogy ezekben az években több ezer kisiparos ment tönkre, a csődök száma megháromszorozódott, a kisiparosok 40⁰/₀-a nem fizetett 1933-ban általános kereseti adót, mert jövedelme az adómentes létminimumot sem érte el. Egyes beadványok szerint az iparosműhelyek több mint 80⁰/₀-a minden munka nélkül állt.⁵⁶ Ugyanakkor azonban a kisipari termelés jellegéből következően bizonyos sajátos mozzanatok is figyelembe kell vennünk. Igaz ugyan, hogy a gyáripar versenye a válság éveiben különösen súlyossá válik,⁵⁷ de a kisipari termelés értékében mindig szerepet játszik a javítási munka értéke, mely éppen a rosszabb gazdasági viszonyok idején jut fokozottabb szerephez. S arról sem szabad megfeledkezni, hogy mutatis mutandis Lenin szavai a kisiparozásról ebben az időszakban bizonyos fokig a kisiparosokra (itt természetesen csak a saját munkaerővel dolgozó kisiparosokra gondolunk) is alkalmazhatók: „A mezőgazdasági kisüzemi termelés mindenféle rablógazdálko-

⁵¹ A gyáripar termelésének netto értékét *Matolcsy—Varga* munkájából vettük (uo. 80. l.); az ott közölt kisipari adatokat módosítottuk, s az általunk közölt kisipari termelési érték 50⁰/₀-ával számoltunk.

⁵² Adatunk realitását a korabeli nemzeti jövedelem-számítások is alátámasztják. *Fellner Frigyes*: Csonka-Magyarország nemzeti jövedelme (Bpest. 1930) szerint 23⁰/₀ volt a kisipar részesedése az ipar nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásában. *Konkoly-Thege Gyula* (Hungary Economic Statistical Data 1928—1932, Bpest. 1933. 38—39. l.) 32⁰/₀-ra becsüli ugyanezt az adatot. *Szigeti Gyula* (Die Volkswirtschaft Ungarns im Jahre 1933. 124. l.) viszont 25⁰/₀-ról beszél. A 28⁰/₀-ot tehát lényegében a két szélső érték átlagának tekinthetjük.

⁵³ *Matolcsy—Varga*: i. m. 79. l. — Tekintettel arra, hogy a Matolcsy—Varga-féle nemzeti jövedelem felfogás nem azonos a mai nemzeti jövedelem felfogással, szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a materiális jószágtermelésben (ez tekinthető jórészt azonosnak a mai nemzeti jövedelem tételeivel) a kisipar 12,3⁰/₀-kal részesedett.

⁵⁴ *Tahy István*: Kézműipari politika. Bpest. 1941, 35. l.

⁵⁵ Az árcsökkenésekre vonatkozóan az adatokat *Incze Miklós*: Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon (Bpest. 1955) c. munkából vettük (131. l.).

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ „A csökkent vásárló erejű lakosság a konjunktúraromlás éveiben nagyobb mértékben ejegíti ki szükségletét olcsóbb gyári tömegcikkkel.” Az Ipartestületek Országos Központja V. évi jelentése. Bpest. 1938, 27. l.

dással tartja fenn magát, rablógazdálkodás a földműves munkájával és életerejével.”⁵⁸ Nemcsak a válság, de az azt követő esztendőök sem mutatkoztak kedvezőnek a kisipari termelés szempontjából. Az a fellendülés, mely 35-től a gyáriparra kiterjedt, a kisipart jóval kevésbé érintette, erre engednek következtetni azok az adatok, melyeket a Gazdaságkutató Intézet tett közzé. Ezek szerint a kisiparban a válság előtti termelési szint túlhaladása csak 1938 után, a háborús konjunktúra hatására következett be, s a 30-as években a kisipari munkásság egy része a nagyiparba vándorolt át.⁵⁹

A második világháború első esztendejének általános gazdasági konjunktúrája tehát nemcsak a nagyipar egészére terjedt ki, hanem magával ragadta a kisipart is. Magyarországon sem ekkor, sem a háború későbbi esztendeiben nem került sor, a termelés koncentrálásának állami elősegítése ellenére, a kisipar erőszakos elsorvasztására. Sőt, a gyáripari termelés kiegészítéseként a kisipar bizonyos háborús rendelést kapott, másrészt a munkáslétszám növekedése folytán kitáguló belső piac kielégítésébe is fokozott mértékben kapcsolódhatott bele. 1938 után tehát a kisipar is rohamosan vont be új munkaerőt, különösen a gépgyártás, a ruházati ipar, mely egyre inkább a nagyipar szétszórta manufaktúrája szerepét töltötte be, valamint a teljesen kisiparinak számítható építőipar, mely nagyarányú hadiépítkezéseket is végzett, növelte az általa foglalkoztatott munkaerő számát. Ez a konjunktúra nézetünk szerint az önálló kisiparosok számát nem növelte jelentősen. Adataink itt meglehetősen ellentmondóak. A népszámlálás által készített 1941 januári, de 1940 őszére vonatkozó felvétel 188 218 kisipari üzembről ad számot.⁶⁰ A 30-as kisipari statisztika adataival szemben 30 000-es gyarapodást észlelhetnénk, de utaltunk már a 30-as felvétel pontatlanságaira. Egyébként a két felvétel nem teljesen azonos módszerrel készült.⁶¹ Ha ezt az adatot a 30-as népszámlálás kisipari adataival vetjük össze, akkor viszont 34 000 fős esökkenést állapíthatunk meg. Közel járunk az igazsághoz, ha arra a következtetésre jutunk, hogy ebben a 10 esztendőben — ha a belső mozgástól most eltekintünk — nem mutatkozott számottevő változás a kisipari üzemek számában. Az önálló kisiparosok, illetve kisipari üzemek 200 000 körüli számát más oldalról világítja meg a Központi Statisztikai Hivatal egy újabb kiadványa.⁶²

Ez a kisipari önállóak létszámát 1938-ban 201 007 főben, 1939-ben 184 456 főben, 1940-ben 180 143 főben, 1941-ben ismét 205 539 főben állapítja meg. Ez a kimutatás azonban már a mai iparcsoportbeosztást alkalmazza; tartalmazza ugyan a szolgáltatató ipart, de ide nem a vendéglátóipart, hanem olyan ágazatokat sorol, melyek korábban más iparcsoportokhoz voltak sorolva. Ha viszont a népszámlálási iparstatisztikában eltekintünk a vendéglátóipar 26 690 üzemétől, akkor másfélszázezerre redukálódik a kisiparosok száma, ami túl kevésnek tűnik. Ezért a kisipari üzemek összlétszámát tekintve a 200 000 körüli számot tekinthetjük reálisnak.⁶³

⁵⁸ *Lenin*: Az agrárkérdésről. Bpest. 1950. I. köt. 136. l.

⁵⁹ *Szentmiklóssy Lajos (Molnár Erik)*: Magyarország osztályszerkezetének változásai. Gondolat. 1935. 188. l. *Berend T. Iván—Ránki György*: Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában (1933—1944), Bpest. 1960. 248. l.

⁶⁰ Itt és a továbbiakban adataink az 1938-as területre vonatkoznak.

⁶¹ Magyar Statisztikai Szemle 1943, 5—6. 270. l.

⁶² A magyar magánkisipar. Statisztikai Adatgyűjtemény, 1938—1960. Bpest. 1961.

⁶³ A magyar magánkisipar, 34. l. — Nézetünk szerint a 39- és 40-es esökkenést nem indokolja semmi, lehet, hogy a statisztikai felvétel hibájából származik. Bennünket elsősorban az érdekel, hogy 190—200 000 között mozgott az önálló iparosok száma.

A kisiparban foglalkoztatott munkások számát illetően a két statisztika között lényegesen kisebb az eltérés. A népszámlálás statisztikája szerint a kisipar 1940-ben 282 841 főt alkalmazott, de ha a jogi személyek által fenntartott üzemekkel kiegészítjük a felvételt, akkor ez a létszám mintegy 310 000 főre emelkedik.⁶⁴ A másik említett statisztikai kiadvány viszont 253 080 főre teszi a kisipari munkások számát. Az eltérés látszólag igen nagy, több mint 50 000 fő, de ha figyelembe vesszük, hogy az utóbbi felvétel nem tartalmazza a vendéglátóipart, ahol — jogi személyek tulajdonában levő üzemeket nem tekintve — 46 021 alkalmazott volt, akkor ez a különbség már minimálisra csökken.⁶⁵ Egészében tehát 250—260 000 főre tehető a kisipari munkások létszáma. A gyár-
iparban ebben az időben már 350 000 munkás dolgozott, ami egyfelől utal a gyáripari munkásság további viszonylagos előretörésére, de arra is, hogy a kisipar még mindig — a vendéglátóipar nélkül is — több mint 40%-át foglalkoztatta az ipari munkaerőnek.

Ami az ipari termelésben elfoglalt helyét illeti, itt valamelyes csökkenés a gyáriparhoz képest ismét tapasztalható, de távolról sem olyan mértékű, hogy a magyar ipar elmaradottságát tükröző termelési formák felszámolásáról beszélhetnénk.

1940-ben a kisipari termelés értéke 1475,8 millió P-re rúgott;⁶⁶ ha a vendéglátóipartól eltekintünk, úgy 1171,3 millió pengőre csökkenthetjük a fenti összeget.⁶⁷ Ezek szerint 25%-ról 22,5%-ra csökkent a kisipar részesedése az egész ipar termelésében.

A kisipari termelés megoszlása ágazatonként

	Ezer P	%
Vasipar	90 897	7,6
Gépipar	100 134	8,4
Kőipar	25 733	2,2
Faipar	63 385	5,3
Bőripar	27 477	2,3
Textilipar	26 386	2,2
Ruházati ipar	268 686	23,0
Papíripar	16 719	1,4
Élelmiszeripar	254 021	22,0
Vegyészeti ipar	27 495	2,3
Építőipar	242 985	21,0
Nyomdaipar	27 387	2,3
	1 171 305	100,0

⁶⁴ Sajnos, az alkalmazottak össz-számát a statisztika nem adja meg pontosan. Az egész kisipari alkalmazotti számot 401 000 főben adják meg, melyből 82 000 főre teszik az ún. vissza-csatolt terület kisipari alkalmazottait. Tekintettel arra, hogy itt a termelési értékre vonatkozóan a 272., illetve 275. oldalon közölt adatokban 100 millió P-s eltérés van, bizonyos hibaszázalékot a munkáslétszámnál is feltételeztünk: 310 000 főre becsültük az alkalmazottak összlétszámát az 1938-as területen.

⁶⁵ Ha a vendéglátóiparban is ugyanolyan mértékben gyarapodik, a jogi személyek tulajdonában levő üzemek figyelembevételével, a munkáslétszám, mint az egész kisiparban, úgy mintegy 50 000 fővel számolhatunk.

⁶⁶ Magyar Statisztikai Szemle, 1943, 276. l.

⁶⁷ A kisipari termelés értéke 45%-kal növekedett, de az árváltozások folytán 25—30%-nál aligha beszélhetünk többről a termelés növekedésével kapcsolatban. A gyáripar termelése ebben az időben változatlan áron emelkedett 45%-kal.

Az iparágak egymás közötti megoszlását illetően a ruházati ipar visszazerezte vezető szerepét az élelmiszeriparral szemben. Ez két tényezőre vezethető vissza: a háborús konjunktúra a ruházati iparban a kisiparra is kiterjedt, annál is inkább, mivel ezekben az években indult meg nagyobb méretű ruházati nagyipar kialakulása, mely a kisipart mint bedolgozót erősen igénybe vette. Ugyanabban az évben az élelmiszeripar viszont erősen visszaesett, amit 1940-ben az árvíz és a kedvezőtlen időjárás idézett elő. Erősen növekedett a továbbra is teljesen kisipari építőipar termelése, ami az 1940-ben megnövekedett hadiépítkezések számából következett, de szerepet játszott az is, hogy az 1939-es átmeneti visszaesés után a polgári építkezések is magasabb szintre futottak fel 1940-ben.⁶⁸ Végül, a faipart is megelőzve, előre tört a gépipar, mely részben maga is közvetlen hadi cikket termelve, részben a hadiiparnak dolgozó gyár-
ipar helyett bizonyos polgári piacot elfoglalva, több mint megkétszerezte termelését a válság alatti szinthez képest. Ez a négy iparág szolgáltatta a kisipari termelés kb. 70%-át; jórészt hasonló arányban foglalkoztatta a kisipari munkacserőt is.

Adataink szerint a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás terén nem következett be a kisipar visszaesése, 1940-ben az iparon belül ugyanúgy 28%-kal részesedett, mint egy évtizeddel korábban. Itt azonban az adatokat nem tudtuk változatlan áron számítani, s tekintettel arra, hogy a kisipari cikkek és kisipari munkálatok áremelkedése túlhaladta a gyáripari cikkek áremelkedését,⁶⁹ a számítások a kisipar javára torzítanak; az árváltozások kiküszöbölésével kb. 25%-ra csökkenne a kisipar részesedése az iparnak a nemzeti jövedelemben való hozzájárulásában.

Mindez azonban a képen nem sokat változtat. Elérkeztünk a magyar kapitalizmus fejlődésének utolsó időszakához, s adataink egyértelműen bizonyítják: a magyar kapitalizmus két világháború közti lassú fejlődése alapján nemcsak a mezőgazdaságban konzerválta a feudális maradványokkal terhelt nagybirtokrendszer formájában az elmaradottabb termelési módszereket, de az iparban is. Ha a századforduló után még arról beszéltünk, hogy bármily erős a nagyipar versenyének bomlasztó hatása a kisárutermelésre, az urbanizálódás, a társadalmi munkamegosztás előrehaladása folytán, valamint annak következményeként, hogy a termelési eszközök adott színvonala mellett bizonyos — elsősorban a közvetlen, személyes szükségletekre termelő — iparágakban szükségzerű a kisipar fennmaradása, tehát a kisipar súlyát nem tekinthetjük egyértelműen az ország elmaradottsága kifejezőjének, úgy a második világháború

⁶⁸ A magyarországi kézművesipar gazdasági helyzete 1943-ban. Bpest. 1944. 45—46. l.

⁶⁹ Uo. 35. l.

	Kisipari		Nagykereskedelmi		
	munkálatok	árucikkek	általános	ipari gyártmányok	gyári eladás
	á r i n d e x				
1936. júl.	100	100	100	100	100
1938. dec.	107	114	110	105	105
1940. dec.	120	150	141	122	119

Időszakában ez a helyzet lényegesen módosult. A termelőeszközök fejlődése a fejlett tőkés országokban már éppen olyan iparágakban — élelmiszer-, ruházati-
ipar, építőipar — teremtette meg a termelés modernizálásának, a tömegtermelésnek a feltételeit, amelyek korábban mindenütt sajátos bázisát alkották a kisiparnak. Magyarország termelőerőinek fejlődése azonban a két világháború között annyira elmaradt a fejlett tőkés országokhoz viszonyítva, a gyáripar fejlődése annyira egyoldalúan a textilipar — s annak is elmaradott termelési eszközökkel, gépekkel való — kiépítésére szorítkozott, hogy nemcsak a nehézipar kiépítésére, modernizálására nem került a sor, de a három millió koldus országában uralkodó éhségmunkabérek mellett a ruházati, élelmiszeriparok gépesítése, nagyüzemivé tétele sem mutatkozott a tőke számára eléggé profittermelőnek. A kisipar konzerválódása nemcsak a termelés alacsony színvonalának volt a kifejezője, tükrözte az ország társadalmi viszonyainak elmaradottságát is. Az ellenforradalmi Horthy-rendszer kormányai társadalmi és politikai szempontból egyenesen szükségesnek tartották a kisipar konzerválását. Bármennyire panaszkodtak ugyanis a kisiparosok a gyáripar pusztító versenyére, alacsony nyomoréletszínvonalukra, bennük az ellenforradalom mégis bizonyos társadalmi támaszt talált a proletariátussal szemben. A kisiparosok társadalmi elégedetlenségét könnyebben tudta demagóg, fasiszta jelszavak irányába terelni. Igaz ugyan, hogy a fináncsőke éles ellentétben áll a kis- és középtőkével, de ez a reális ellentét sokszor eltűnik a mögött az ellentét mögött, mely a proletariátus — a kisárutermelő illúzióit lehántó — ideológiája és a kisárutermelő hamis tudata között fennáll. Ez a réteg, mivel képtelen önálló osztálypolitika kialakítására, szükségképpen uszálypolitikát folytat. Uszálypolitikát, mely könnyű zsákmányává teszi mindenfajta, nagytőkeellenes jelszavakat hangoztató demagógiának. Ez a réteg politikailag a reakció tartaléka lesz, mivel „minél kisebbre zsugorodik a háza, annál nagyobb súlyt helyez arra, hogy ő legyen az úr a saját házában”.⁷⁰ A kisiparosság is a kispolgárságnak azon részéhez tartozik, mely hajlamos minden erőszakpolitika támogatására, ha az a munkások ellen fordul, így a két világháború között nagymértékben a fasiszta célok játékszerévé válik. A kisiparosság konzerválódása nemcsak ebből a szempontból teremtett, illetve teremthetett ütközőerőt a proletariátus és a burzsoázia között, illetve — pontosabban — segéderőt a burzsoázia számára a munkásmozgalommal szemben, s közvetlenül is befolyásolta a munkásosztályt, illetve a munkásosztály harcának fejlődését. Bár a kisipari munkások közül is szép számban kerültek ki a munkásmozgalom, az illegális kommunista párt harcosai, mégis az a körülmény, hogy az ipari munkásságnak közel fele még mindig kisüzemekben dolgozott, aligha kedvezett a munkásmozgalomnak. Sőt, ha a századforduló után ez a szociáldemokrata párt reformista politikájának nyújthatott bázist, most a főveszély az volt, hogy a kisipari munkásság jelentős része magával a munkásmozgalommal kerül szembe, s nagy teret hódít soraiban a fasiszta demagógia, a nyilaspártok, a kormány támogatta keresztényszocialista és más akciók.

A kisipar gazdaságilag szükséges funkcióját nem vitatva, következtetéseinket tehát avval zárhatjuk: a magyar kapitalizmus fejlődésének alacsony színvonalára és torz arányai társadalmilag és gazdaságilag clyan fokozottan konzerválták a kisüzemi termelési formákat, mely nem segítette elő, hanem bizonyos fokig gátolta a termelőerők és az osztályharc fejlődését. A társadalmi és gazdasági átalakulásnak tehát elkerülhetetlen feltétele és velejárója kellett hogy legyen a kisiparnak a nemzetgazdaságilag hasznos funkciókig terjedő visszaszorítása.

⁷⁰ R. Hilferding: A fináncsőke, Bpest. 1960. 45. l.

GY. RÁNKI

**LE RÔLE DE LA PETITE INDUSTRIE DANS LE DÉVELOPPEMENT
DU RÉGIME CAPITALISTE EN HONGRIE**

Résumé

L'auteur de l'étude soumet à l'analyse le rôle de la petite industrie à partir de la fin du XIXe siècle, époque où un développement plus considérable se fit prévaloir dans le régime capitaliste de Hongrie. Tout en renvoyant aux erreurs retrouvables dans les données des groupements statistiques établis en 1890 il ne manque pas de souligner que les conceptions relatives à un accroissement extrêmement accentué survenu dans le nombre des petits industriels se révèle être fausse. L'article renvoie au fait d'après lequel au cours des années 90 et après le tournant de siècle, en présence d'une évolution accélérée témoignée par la grande industrie, la petite industrie, se trouve, elle aussi, sur la voie de développement, étant donné que la disparition de ses anciennes branches et les besoins lui exigés directement ou indirectement par la grande industrie provoquèrent la formation de nouvelles branches dans cette même industrie. L'évolution des villes, etc., n'était pas sans encourager la formation des petites industries de service, alors que l'industrie, elle, en général, posséda encore nombre de branches où le niveau des forces de production ne permirent pas encore une organisation réclamée par la grande industrie. L'auteur est d'avis que l'état arriéré où se trouvait l'économie en Hongrie ne remonte point à l'extrême importance dont fit preuve la petite industrie, la faiblesse de la grande industrie dans le cadre de l'évolution du capitalisme de Hongrie ne s'explique point par la situation de la petite industrie.

Pour continuer l'étude procède à une analyse fouillée de la structure de la petite industrie hongroise, et cela suivant la répartition des branches, l'effectif ouvrier, la concentration, la place que cette industrie occupa dans la production et la part qui lui revint dans les revenus nationaux. L'auteur ne tarde pas de signaler qu'après le tournant de siècle l'évolution de la petite industrie n'arriva point à rattraper celle de la grande industrie, bien que le capitalisme ne parvint à cette époque au stade où le développement de la grande industrie pût provoquer la désagrégation totale de la petite industrie. Après la première guerre mondiale l'évolution de la petite industrie se trouva liée à plusieurs facteurs: 1. conjoncture inflationniste se présentant au cours des années 20; 2. objectifs politiques de caractère démagogique clamant la nécessité d'un appui à fournir à la petite industrie; 3. apparition de certaines branches spécifiques modernes dans le cadre de cette même industrie.

Quant aux années 1930 l'étude revient à l'examen plus détaillé de la structure de la petite industrie et lui fixe la place dans l'économie et la société du pays. Pour terminer l'auteur soumet à l'examen l'effet de la guerre sur la petite industrie et ne manque pas de souligner que pendant les années de guerre celle-ci ne perd rien de son extrême importance, fait qui témoigne de ce que l'évolution modérée accusée par le capitalisme dans la période de l'entre-deux-guerres ne fit que conserver les modes de production arriérés non seulement dans l'agriculture, mais dans l'industrie aussi. Dans la Hongrie de l'époque la petite industrie — au premier chef en raison d'une main-d'oeuvre peu couteuse — ne cesse d'exister même dans ces domaines économiques où les forces de production auraient permis une organisation grande-industrielle plus rentable et plus productive.

A titre de conclusion l'article n'omet pas d'accentuer que le niveau bas présenté par l'évolution du capitalisme en Hongrie et les formes défigurées du régime finirent par conserver sur le plan social et économique les formes de production de la petite industrie, ce qui n'encourageait guère, mais au contraire, mit obstacle au développement des forces de production et de la lutte des classes.